KUNST LAND

Publicatie van stichting Scarabee

Visies op kunst & landschap
door Andrée van de Kerckhove en Louise O. Fresco

Exposities, lezingen, SlowTalk en Airborne

Het traject KUNSTLAND
hedendaagse kunst in de gemeente Renkum

Cover
Erica Scheper Zonder titel (detail)
Olieverf op doek, 75 x 90 cm, 2005

Inhoud

04 NIEUWE HORIZON
Het verkennen van landschappen als onderwerp van actuele kunst door **Andrée van de Kerckhove**

10 KUNSTENAARS REISLEIDERS DOOR HET LANDSCHAP
Verslag Ronde tafelbijeenkomst

14 HET LANDSCHAP VAN DE MENSELIJKE MAAT
Een ontdekkingsreis door **Louise O. Fresco**

18 TRAJECT KUNST**LAND**
Een beeldend verslag van de activiteiten

25 FILMS
Getoonde films in het kader van **KUNSTLAND**

Wat betekent het landschap voor kunstenaars?

In het najaar van 2007 startte Scarabee het traject KUNSTLAND, met als centrale vraag: In hoeverre is het werkelijke landschap nog relevant voor de hedendaagse kunstenaar?
In 9 exposities met 28 kunstenaars, 7 lezingen, 5 SlowTalk-bijeenkomsten met 34 kunstenaars en landschapskenners, 15 films, een ronde tafelbijeenkomst en een fotowedstrijd kwamen verschillende aspecten hiervan naar voren.
Dit magazine geeft een weerslag van alle activiteiten. Al kan niet alles volledig gepresenteerd worden, u heeft hiermee wel een mooi en inhoudelijk overzicht van het traject in handen. Dank aan alle deelnemers, de gemeente Renkum en de overige subsidieverstrekkers die KUNSTLAND mogelijk maakten.

Wat is landschap?

De term 'landschap' kan breed worden opgevat: variërend van de snelweg tot een vensterbank met gesloten jaloezieën, van stadsranden, caravanparken en Vinexwijken tot 'puur natuur', van innerlijke landschappen tot fabriekshallen en bio-industriebedrijven, van de atmosfeer tot één steen.
Als we met nieuwsgierigheid en een open geest zeer alledaagse (lelijke?) plekken aanschouwen, biedt ons dit een nieuw gevoel van schoonheid en verandert het de blik waarmee we naar onze omgeving kijken nog steeds.

De glans van het Renkumse landschap

Het ideale 'schoone' landschap met idyllische taferelen, heide, schapen en boerderijtjes, en zelfs met Italiaans aandoende vergezichten, werd door landschapsschilders uit de 18de en 19de eeuw in deze regio gevonden. Ze reisden van ver om hier te verblijven en elkaar te inspireren. Oosterbeek is nog steeds een groene parel in de Veluwezoom (Renkum was de groenste gemeente van Europa in 2006), maar hedendaagse kunstenaars zoeken niet meer naar die schoonheid. De romantisch aangelegde en herstelde beken, mooie uitzichten, lanen en oude bomen zijn zelden het onderwerp van de hedendaagse kunst. Geïdealiseerd weergeven wat je ziet, zoals de schilders in de 18de en 19de eeuw hier deden, gebeurt nu niet meer. Geen nostalgie, maar een eerlijk verlangen, in verf, foto, film of anders vastgelegd.Deze begrippen komen wel aan de orde als het om het landschap hier gaat: verstilling, expressie van gevoel en sfeer, ruimte zoeken, verlangen naar thuiskomen, op reis gaan, abstraheren, essentie van de plek versterken, geschiedenis in de vorm van verhalen en herinneringen mee laten spelen, observeren.

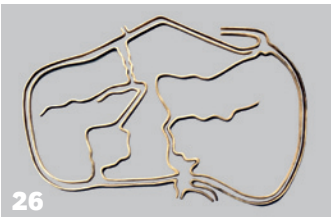

26 ZOEKTOCHT NAAR HET PARADIJS
Een bron van inspiratie

32 30.000 MENSEN MAKEN KEUZES
Kunstexperiment tijdens Airborne wandeltocht

36 MOOISTE PLEKKEN
Waardering van het Renkumse landschap

38 KWALITEITEN OM TE KOESTEREN
Interview met wethouder Nico Peek

40 OOG VOOR ...
Resultaten en verslag fotowedstrijd

44 OVERZICHT KUNSTENAARS
Alle exposities tijdens traject **KUNSTLAND**

Verhouding tot de werkelijkheid
Hoe gaan kunstenaars nu om met het werkelijke landschap van de Veluwezoom?

- Door in te zoomen op details en de blik te focussen (en buiten het kader te laten wat je niet wilt) zoeken contemplatief ingestelde kunstenaars de stilte;
- Vanuit een verlangen naar ruimte die er niet meer is naar binnen keren op innerlijke landschappen;
- Juist alle menselijke ingrepen in het landschap worden interessant gevonden; de randen van de stad en architectonische vormen worden expliciet als onderwerp gekozen;
- Hier vluchten ze weg; het is te klein en te benauwd;
- Het observeren van al de ingrepen die de mens doet en het landschap lezen als tekenen van die geschiedenis biedt soms onverwachte perspectieven;
- Juist het bijzondere en specifieke van een plek benadrukken met kunst op een bescheiden manier, waarbij de kunst vaak weer vergaat en opgaat in het landschap;
- Richten op universele waarden, niet op de specifieke waarneming van een plek;
- Meedenken met het inrichten en vormgeven van onze leefomgeving in ruimtelijke ordeningsprojecten.

Kunst in de toekomst
In de gemeente Renkum blijken er veel bijzondere plekken te zijn die kunstenaars en bewoners inspireren. Namen als De Hemelse berg en De Oorsprong getuigen van de betekenis die deze plaatsen vroeger hadden. Ook het oude kerkje aan de Benedendorpseweg wordt door velen als zeer bijzonder genoemd. Het veiligstellen van onze leefomgeving is een uitdaging voor de toekomst.
De gemeente heeft nog steeds aspecten van een 'schoone' enclave, maar de geschiedenis, waaronder de Tweede Wereldoorlog, heeft heel specifiek en onmiskenbaar haar sporen in dit landschap achter gelaten.
Tijdens de Airborne wandeltocht op 5 september 2009 is het kunstwerk 'de Poort' in het landschap voor 30.000 wandelaars te zien en te beleven geweest. 'De Poort' ging over keuzevrijheid, waarbij op een mooie manier aan het oorlogsverleden van deze omgeving gerefereerd werd.
Het is een uitdaging voor kunstenaars om iets te doen met de verschillende kwaliteiten van deze regio. Met name het verleden en het contemplatieve lijken specifieke en actuele kwaliteiten van het landschap in de gemeente Renkum.
Ook na afrondings van dit **KUNSTLAND**-traject zal Scarabee weer nieuwe inititieven op dit gebied ontplooien.

NIEUWE HORIZON

Het verkennen van landschappen als onderwerp van actuele kunst

Weidelandschap met koeien onder dreigende bewolking van H.A. van Ingen.
schilderij (detail) afkomstig uit de collectie van Stichting Museum Veluwezoom.

Andrée van de Kerckhove werkt als tentoonstellingsmaker en onderzoeker. Daarnaast is ze als theoriedocent verbonden aan ArtEZ, Hogeschool voor de Kunsten te Arnhem. Ze is afkomstig uit België en studeerde Vrije Kunsten en later ook Restauratie aan de Academie voor Schone Kunsten in Gent. Van 1992 tot 1995 werkte ze in het Museum voor Hedendaagse Kunst te Gent. Vervolgens trad ze in dienst bij het Van Abbemuseum in Eindhoven en later ook bij het Kröller-Müller Museum in Otterlo. Sinds 2003 werkt ze voornamelijk op zelfstandige basis.

Door **Andrée van de Kerckhove**

Hoe staat het ervoor met het landschap in de kunst? Scarabee faciliteert een podium voor allerlei kunstdisciplines, waarbij de relatie tussen kunst en landschap centraal staat. Het traject KUNST**LAND** benadrukt de visie op kunst van het landschap van de Veluwezoom.

Fascinatie voor natuur en landschap

Al eeuwenlang trekken kunstenaars naar gebieden waar ze door het indrukwekkende onaangetaste natuurschoon in vervoering worden gebracht. Deze eeuwenoude fascinatie leidde in de negentiende eeuw - mede door een aantal sociale en natuurlijke catastrofes - tot het ontstaan van kunstenaarskolonies. Zoals in het Franse Barbizon, waar kunstenaars zich omstreeks 1850 terugtrokken in de natuur. Wat begon in Barbizon kreeg navolging in heel Europa: het Deense plaatsje Skagen, het Belgische Tervuren, het Duitse Worpswede en Dachau. In Nederland ontstond een kunstenaarskolonie in de omgeving aan de Veluwezoom. Tussen 1840 en 1900 ontwikkelde zich in en rondom Oosterbeek een bijzonder cultureel leven. Kunstenaars zochten de streek op omdat de indrukwekkende, onbedorven natuur hen fascineerde.

Tot op de dag van vandaag zijn er kunstenaars die zich om dezelfde reden tot deze plek aangetrokken voelen, ook al is de wereld ondertussen erg veranderd. Overal heeft het landschap wel een deel van zijn onschuld verloren. De verstedelijking en de landbouwkundige ontwikkelingen, die in een razend tempo toenamen in de twintigste eeuw, hebben ook op deze idyllische plaatsen impact gehad.

Stadslandschappen

In zijn essay 'Kleine esthetica van het neo-pittoreske' geeft Steven Jacobs aan dat de verhouding tussen stad en natuur erg veranderd is sinds de Romantiek. De stad staat niet meer tegenover de natuur, maar heeft grote stukken natuur ingesloten. Omdat het hedendaagse stadslandschap zowel kenmerken van de oude stad als de buitenwijken, de periferie en het platteland in zich draagt, wordt de verstedelijkte ruimte ook meer als een landschap geïnterpreteerd. Dat is met name wat we onder een term als 'stadslandschap' verstaan.

Stedenbouwkundigen geven dat landschap voortdurend opnieuw vorm. Pieter Verhagen (1882-1950) bijvoorbeeld, die als de nestor van de Nederlandse stedenbouw wordt gezien en die in het kader van de heropbouw in de eerste helft van de vorige eeuw vorm gaf aan ruim honderd stads- en dorpsuitbreidingen, parken en landschappen. Zijn fascinatie voor de stedenbouw kwam voort uit liefde voor de natuur; hij was een gepassioneerd wandelaar en natuurliefhebber. Verhagen aanvaardde de verstedelijking als een realiteit en zocht naar een boeiende spanning tussen stad en landschap. Hij drapeerde als het ware de woonwijken en industrieterreinen om het waardevolle natuurlandschap heen. Daarmee gaf hij deze schaarser wordende plaatsen een nieuwe functie als park- of recreatiegebied.

Nieuw landschap en perceptie

Zoals de stedenbouwkundige het landschap '(om-)vormt', zo 'verbeeldt' de beeldend kunstenaar het nieuwe landschap. Kunstenaars en fotografen richten hun blik en/of camera op de nieuwe verstedelijkte ruimte, die sinds de industriële revolutie en vervolgens in de jaren van de wederopbouw wel op hol lijkt te zijn geslagen. De stad veranderde. Het dorp en de ongerepte natuur eveneens. De stad verloor haar kernachtigheid, de natuur haar uitgestrektheid, en in plaats daarvan ontstond een verstedelijkt landschap. Het oude concept van de stad veranderde in een 'vage' metropool, grootstedelijk en landelijk tegelijk. De steeds

schaarser wordende natuurgebieden zijn de gedaante van parken gaan aannemen, omdat ze meer en meer ingesloten raakten in een stedelijke omgeving.

De stad verloor haar kernachtigheid, de natuur haar uitgestrektheid, en in plaats daarvan ontstond een verstedelijkt landschap.

De perceptie van landschappen is door twee oorzaken veranderd. Niet alleen initieerden stedenbouwkundigen fysieke ingrepen op het landschap, maar ook draagt de snelheid van onze tijd bij aan hoe we het landschap anders zijn gaan zien en beleven. Afstanden worden korter omdat ze sneller en onbewuster afgelegd worden. Tegenwoordig beleven we meestal de route van punt A naar punt B achter glas. Dat glas kan van de auto zijn, de trein, het vliegtuig. Ons fysiek verplaatsen is in feite niet eens meer nodig. We reizen tegenwoordig de wereld af via het openbaar vervoer: de televisie. En voor wie zelf liever achter het stuur zit is er het computerscherm.
Maar al is het tegenwoordige landschap in veel opzichten 'te' klein, al worden de overbruggingstrajecten bijzonder kort en is iedere omgevingsvorm slechts een pietluttig stipje binnen het globale geheel, toch blijft de grootse, onbereikbare horizon, de sublieme verte, bestaan. Het gevoel dat het landschap zich veel verder uitstrekt houdt stand.

Expansiedrang

In navolging van 'land-art' in de tweede helft van de twintigste eeuw houden de kunstenaars van vandaag het Romantische verlangen om die ongrijpbare verte te duiden. Dat doen ze niet zozeer door uitsluitend het landschap zelf te representeren, maar vooral door getuigenis af te leggen van het onderzoek wat ze in verband daarmee verrichten. Zodoende blijft de expansiedrang van de kunstenaar actueel. Door het ontzag voor het sublieme te visualiseren krijgt de grootsheid van de onbekende ongerepte natuur een naam. Dit zien we bijvoorbeeld terug in het werk van Olafur Eliasson of Carsten Höller.

Ook Nederlandse kunstenaars geven uitdrukking aan de bewondering voor het grootse natuurlijke ruimtelijke landschap. Een voorbeeld is het 'Silent_Sky Project' van Rob Sweere. Het 'scenario' van dit kunstproject is een eenvoudig reisverslag. Het gaat over een reis rond de wereld, waarbij steeds eenzelfde activiteit van mensen op verschillende plaatsen wordt vastgelegd. Mensen kijken samen liggend op de grond een half uur naar de lucht. Dit gebeuren legt de kunstenaar vast op een foto. Bij iedere actie worden zowel beelden van de individuele deelnemers als van het groepsgebeuren genomen. Ondertussen heeft Rob Sweere al meer dan twintig bestemmingen, verspreid over de wereld, aangedaan. Het repetitieve van de actie zorgt voor een ritme, een cadans, wat resulteert in een bijzondere reeks beelden die samen weer een geheel vormen. Het is de intentie van de kunstenaar om de reeks foto's op een gegeven moment te bundelen in een boek, als een soort wereldatlas.

Kosmisch wereldbeeld

Het verhaal over het landschap in de kunst is ondertussen ook al geen verhaal meer van alleen maar deze wereld. Onze wereld is een dorp geworden dat zich situeert temidden van een melkwegstelsel, een universum. Het verleggen van de grenzen van de kunst, wat door land-art kunstenaars als Smithson en Long in de jaren 70 werd geïnitieerd, gaat tegenwoordig verder dan de wereldgrens. Ondertussen verkent de kunstenaar/ontdekkingsreiziger een nog veel verder reikend gebied. Vanuit dat perspectief wordt het landschap een bètawetenschappelijk, een bijna wiskundig begrip. Het nodigt uit tot verdere wetenschapskunstzinnige exploitatie. De kunstenaar stelt zich op als kosmopoliet, ontdekkingsreiziger, onderzoeker en multiwetenschapper.
Zoals Louis de Cordier. Hij maakt sculpturen en installaties die voortkomen uit een ruim, kosmisch wereldbeeld waarin de mens, echt of virtueel, doorlopend onderweg is. Dankzij allerlei moderne technieken lijken we in staat tegelijkertijd op meerdere plekken te zijn. In navolging van zijn vader, Thierry de Cordier, die zichzelf in de jaren '80 als regenworm voorstelde, stelt Louis de Cordier de mens / kunstenaar voor als een wandelende ontvanger en zender die voortdurend onderweg is. Bepaalde installaties en modules die hij maakt proberen het ongrijpbare te bereiken met antennes en ontvangstapparatuur.

Ook een nog jongere generatie kunstenaars fascineert het onbereikbare in relatie tot het landschap. Dit vinden we terug in het werk van Simon van Til, dat het in 2008 in een van de **KUNSTLAND**-tentoonstellingen te zien was in het gemeentehuis van Oosterbeek.
Het centrale werk van Van Til in die tentoonstelling was 'Spectrum', een fotografische registratie van

↓ **Untitled**, **Simon van Til**, framed C-print, 50 x 70 cm, 2007
Kunstland expositie over gereproduceerde werelden en schijnwerkelijkheid 2008

was 'Spectrum', een fotografische registratie van het zichtbare kleurenspectrum op een onbewolkte avondhemel. Dit verschijnsel ontstaat door lichtgolven die de atmosfeer doorkruisen na zonsondergang. Met het werk 'Spectrum' visualiseert hij enerzijds de essentie van het waarnemen van de zichtbare wereld, namelijk het licht. Anderzijds illustreert hij de essentie van het medium waarmee hij die zichtbare wereld vastlegt, namelijk de fotografie. Het werk vervangt als het ware een gestandaardiseerde registratie van een zonsondergang, aldus van Til. In het werk 'Untitled or Transitional Landscape (Outward View)' toont hij de registratie van de overgang van dag naar nacht, waarmee de draaiing van de aarde letterlijk door fotografie zichtbaar wordt gemaakt.

Teloorgang onschuldig landschap

We kunnen ons afvragen wat straks het vervolg zal zijn op de verkenning van werkelijke of virtuele 'andere' werelden. Hedendaagse denkers uiten er nu en dan hun zorgen over. In hoeverre bestaat er een reëel gevaar dat we ons echt in een andere wereld, een cyberspace of Second Life verliezen? Misschien is het achterhaald om een pittoresk uitzicht nostalgisch te noemen. Tot nu toe valt de mens echter nog steeds terug op zijn eigen 'kleine' context. Met humor, soms met ironie, gaat hij naar de plek waar wildernissen allang getemd zijn en de natuur gereduceerd is tot een onderdeel van de universele stad.

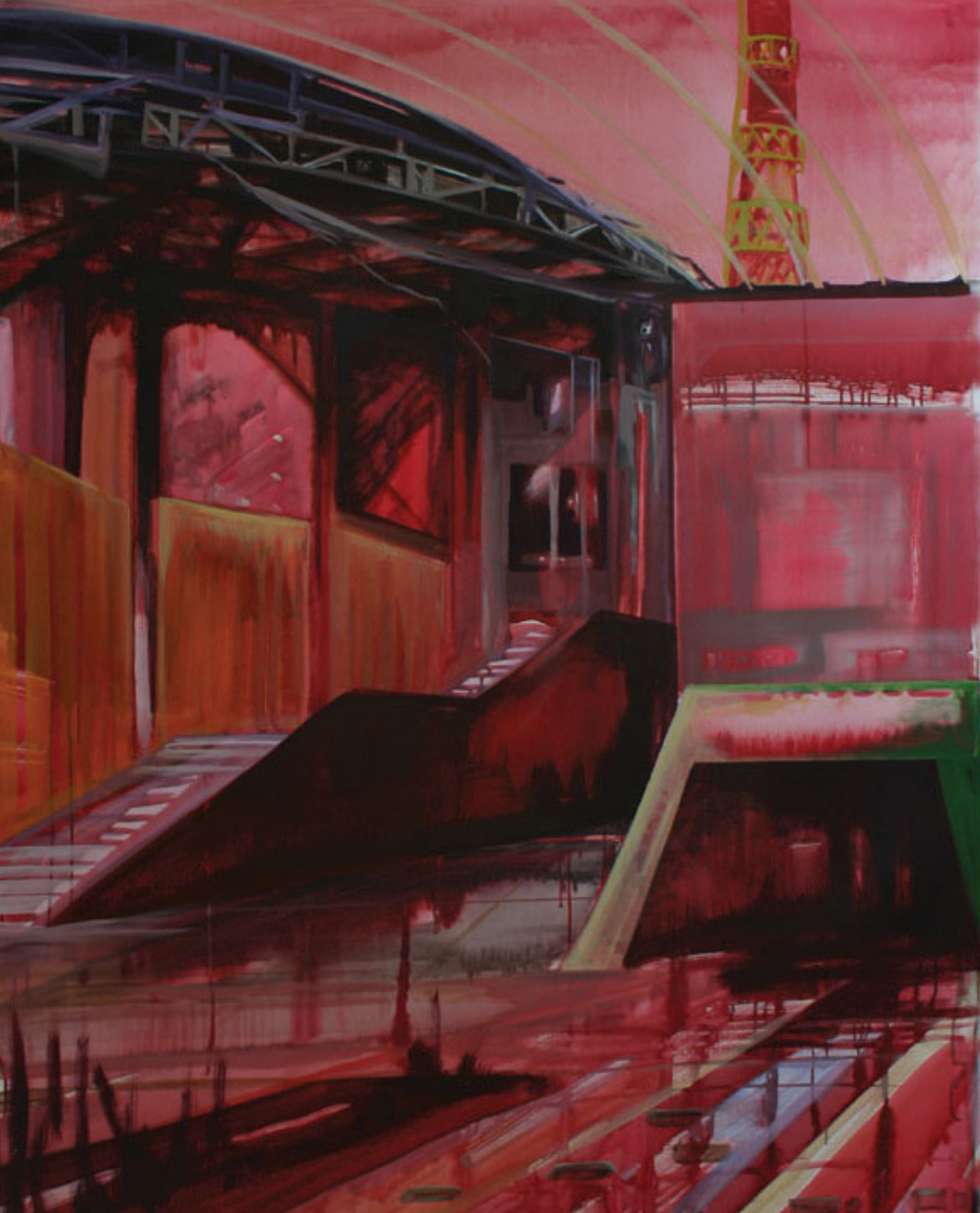

← **Hal**, **Gerda Welt**, acryl op doek, 180 x 125 cm, 2008
Kunstland expositie over gereproduceerde werelden en schijnwerkelijkheid 2008

De kunstenaar geeft niet alleen de ruimtelijke situatie daarvan weer, maar illustreert evengoed een sociaal economisch landschap. De teloorgang van de 'onschuld' van het landschap komt hierdoor in beeld. We zien dit bijvoorbeeld in het werk van Arnoud Mik. Hij presenteert sociale situaties grootschalig en in een setting van meerdere beelden tegelijk. Als toeschouwer word je er middenin geloodst. Het kunstwerk confronteert ons met wereldproblematiek waarbij we letterlijk verplicht worden positie in te nemen. Interactiviteit wordt ons in de hedendaagse kunst afgedwongen. Naast het realistisch documentair verslag kennen we ook de symbolische confrontatie met het 'gekwetste' landschap, zoals in de ruimtevullende landschappelijke installaties van Keiko Sato. Haar subtiele werk herinnert aan drama's uit het verleden. Aan de ene kant ervoer zij zelf het fatale gebeuren van 11 september 2001 omdat ze op dat moment in New York verbleef. Aan de andere kant maakte haar vader de Japanse kamikaze tijdens de Tweede Wereldoorlog mee. Menig kunstenaar wordt aangegrepen door het unheimische toekomstperspectief dat door de invloed van technologische ontwikkelingen op de natuur meer dan ooit onderwerp van debat is. In haar werk confronteert Gerda Welt ons bijvoorbeeld met de angst voor het onzichtbare terrein van de bio-industrie en de mogelijk gevolgen daarvan voor onszelf en onze leefomgeving. De kunstenaar stelt vast dat daar vergaande specialisaties aan de gang zijn waar we alleen fragmentarisch hoogte van krijgen, maar die ingrijpend zijn voor iedereen. Ze speelt met ons gevoel van onzekerheid. Is de angst voor dit soort maatschappelijke en technische ontwikkelingen terecht of is het voornamelijk iets wat vanuit een persoon of de media gecreëerd wordt?

Uitzichten

De kunstenaar reist, zowel feitelijk als imaginair, de wereld rond. Hij verkent alle mogelijke bekende en nog onontgonnen landschapsvormen. Het werk vertelt over de plaatsen, momenten en omstandigheden die de kunstenaar heeft ervaren. De indrukken worden verwerkt tot een persoonlijk kunstzinnig commentaar. Wat daarin het meeste opvalt is de tweespalt: de verdeeldheid tussen het verbeelden van de effectieve verstedelijkte ruimte en de heimwee naar de oorspronkelijke grootse natuurlijke omgeving. Het is een wrijving die de kunst ook dankbaar inzet als metafoor voor twijfel in een veel persoonlijker opzicht, namelijk de dualiteit tussen het verlangen naar het huiselijke binnen, en het reizende buiten onszelf.

Mirjam Kuitenbrouwer cultiveert dat 'binnen' in haar werk. Toch is er een voortdurend engagement voor het zoeken naar een link tussen haarzelf en de buitenwereld, waaruit 'in-'zicht kan ontstaan. Het is een houding die haast letterlijk is af te lezen uit de reeks 'Case Study Windows'. Deze fotoserie uit 2003 - 2004 is gemaakt met een camera obscura in de vorm van een huis. Mirjam Kuitenbrouwer plaatste dit miniatuurhuis in omgevingen die haar aanspreken. De plekken die ze koos zijn weidse omgevingen - vaak beschermd natuurgebied - waar de dreiging van de aanstormende verstedelijking net wel, of nog net niet in het gezichtsveld ligt.

De kunstenaar reist, zowel feitelijk als imaginair, de wereld rond.

Het werk van Kuitenbrouwer is een heen en weer bewegen tussen twee werelden. En in dat opzicht komt het overeen met het ondertussen al tien jaar durende La Lue-project van Oscar Laurens. Laurens verplaatst zich voortdurend van en naar het oude boerderijencompex 'La Lue', dat zich ergens op een 'nog net vergeten plekje' in het midden van Frankrijk bevindt. De kunstenaar resideert er tijdelijk. Hij reist er op gezette tijden naar toe en hij komt terug - fysiek en mentaal. Het is een reisdoel met uitzicht op vernieuwde inzichten. <

BRONNEN

Kleine esthetica van het neo-pittoreske - door Steven Jacobs - Witte Raaf 95 . jan / feb 2002

Laat maar lekker donderen - De weergaloze aantrekkingskracht van het `sublieme' - door Arnold Heumakers

William Gilpin – Wikipedia, the free encyclopedia

Robert Smithson– Wikipedia, the free encyclopedia

Fuga's en Pimpelmezen – Over actualiteit en kunstkritiek – door Stefan Hertmans - Meulenhof Kritak, 1995

Marc de Kesel - Interface in het licht van Derrida's 'teletechnofallologie' - Lezing voor Wetenschapsfilosofie, Universiteit van Utrecht op 12 mei 1999.

Fotografie **Wim van Zalen**

Onderwerp ronde tafelbijeenkomst **Wanneer** 13 januari 2009 **Waar** de Bernulphuskapel Oosterbeek

KUNSTENAARS
REISLEIDERS DOOR HET LANDSCHAP

Annerie van Daatselaar
Pieter Entrop
Wout Herfkens
Pat van der Jagt
Hans Jungerius
Andrée van de Kerckhove
Pieter van der Kuil
Renée Lakerveld
Marlies Leupen
Heidi Linck
Anneke Nauta
Annemarie Noorderwerf
Nico Peek
Johanneke Sanders
Annemiek van der Veen
Brigitte van Veggel

Januari 2009. Het traject KUNSTLAND is bijna 1,5 jaar onderweg als een groep mensen op uitnodiging van Scarabee halt houdt in de sfeervolle Bernulpuskapel in Oosterbeek. Naast de leden van de Scarabeeprojectgroep zitten enkele kunstenaars, historici, een landschapsarchitecte en beleidsmakers aan tafel. De deelnemers wonen en werken in de gemeenten Renkum, Arnhem, Wageningen en Ede. Het gesprek gaat over landschap en kunst.

Werkelijke of innerlijke landschappen

De basis voor het gesprek is de centrale vraag in het KUNSTLAND-traject: Is het werkelijke landschap nog een inspiratiebron voor hedendaagse kunstenaars?
Voor beeldend kunstenaar Hans Jungerius is het duidelijk: "Dat is het thema waar ik me alleen maar mee bezig houd. Ik ben altijd op zoek naar wat het landschap over ons vertelt. De verandering in ons denken zie je namelijk terug in het hedendaagse landschap." Hij heeft een speciale fascinatie voor jonge landschappen, zoals de Flevopolders en grote infrastructurele werken. Snelwegen kun je ook als eigen landschaptype zien, want een opeenstapeling van menselijke ingrepen levert altijd landschap op: overal is de historie afleesbaar.

Pieter van der Kuil van de Stichting Heemkunde in Renkum sluit hierop aan. Volgens hem is het verleden van de 17de tot de 19de eeuw in deze regio nog duidelijk voelbaar in het huidige landschap. De geschilderde landschappen uit die periode zijn zonder veel moeite terug te vinden, ze zijn nog steeds herkenbaar aanwezig. Pat van der Jagt heeft als onderzoeker en kunsthistorica bij Alterra in Wageningen recent ervaring opgedaan met de relatie tussen het beeld van 19de landschapsschilderijen en het huidige landschap. In de regio Den Haag heeft zij grote billboards met reproducties van schilderijen op de werkelijke locatie in het landschap neergezet. Zij wil hiermee onderzoeken hoe mensen veranderingsprocessen in het landschap ondergaan. Veranderingsprocessen veroorzaken, dat is wat de Wageningse beeldend kunstenaar Heidi Linck doet. Haar kunstwerken zijn niet statisch of illustratief, maar moeten mee veranderen en reageren op hun omgeving. Die veranderingen kunnen bijdragen aan de belevingswereld van de bewoners van een gebied. Zij zijn zich vaak niet bewust van de schoonheid van het landschap of de plek waar hij elke dag leven of voorbijrijden. Als voorbeeld noemt ze het project voor de provinciale weg N304 tussen Zwolle en Ommen. Linck constateerde hier dat veel omwonenden niets weten van het omliggende landschap. Haar onderzoek resulteerde in een metafoor waarmee het landschap opnieuw ontdekt en beleefd kan worden: het landschap als een onbekend huis met diverse, nog onontdekte kamers. Met haar plan streeft zij naar een grotere herkenbaarheid van het landschap door veranderingen in aan te brengen. Annemiek van der Veen (historica, Oosterbeek) sluit hier op aan: "Een kunstwerk transformeert zich bij verplaatsing; het landschap reageert op het kunstwerk."

Tegenwoordig zoeken veel kunstenaars landschappen bij elkaar van foto's en internet, om al plakkend een nieuw landschap te creëren, stelt beeldend kunstenaar

Hans Jungerius
De verandering in ons denken zie je terug in het hedendaagse landschap

Pieter van der Kuil
Het verleden is nog duidelijk voelbaar in het huidige landschap

Johanneke Sanders
Landschap en omgeving zijn voor mij verbonden met de zintuigen

Andrée van de Kerckhove
We schilderen niet meer en plein air, maar en plein esprit

Wout Herfkens uit Oosterbeek. Hij vraagt zich af of een kunstenaar een landschap kan beïnvloeden, of heeft een landschap juist invloed op de kunstenaar? De eveneens uit Oosterbeek afkomstige kunstenares Johanneke Sanders zoekt steeds de stilte van buiten op; landschap en omgeving zijn voor haar verbonden met de zintuigen. Ze voelt zich daardoor soms een ouderwetse kunstenaar, maar is dat ook zo? Andrée van de Kerckhove (curator **KUNSTLAND**, docent Artez Arnhem) heeft daar een duidelijke visie op: “Het landschap heeft eigenlijk twee lichamen: een buiten jezelf (het werkelijke landschap) en een binnen jezelf (het innerlijke landschap).” Er zijn meerdere stromingen onder de landschapskunstenaars: zij die zich verbonden voelen met specifieke plekken en de ziel daarvan willen tonen, en de kunstenaars die geen boodschap hebben aan fysieke en herkenbare landschappen. Deze laatste groep kan overal werken. Zoals Van de Kerckhove stelt: “We schilderen niet meer en plein air, maar en plein esprit. Geen enkele kunstenaar streeft de exacte weergave van het landschap na: altijd zal er sprake zijn van een interpretatie, dus vanuit de persoonlijke, innerlijke wereld.”

Landschap als sociaal maatschappelijk podium

De vraag of het landschap meer is dan een ruimtelijk gegeven, maar ook een sociaal maatschappelijk podium kan zijn, maakt tegenstellingen in het gezelschap zichtbaar. Een historisch waardevol landschap hoeft niet krampachtig bewaard te worden, volgens landschapsarchitecte Anneke Nauta. Nieuwe ontwikkelingen mogen er een plek krijgen.
Ook Heidi Linck ziet landschappen als de zichtbare uitingen van maatschappelijke ontwikkelingen; deze onderzoeken en blootleggen behoort tot de taken van een kunstenaar. Als kunstenaar sta je altijd voor de keuze: volg je een ontwikkeling of ga je die zelf beïnvloeden?

Jungerius stelt dat kunstenaars mensen kunnen helpen om te kijken. Nu wordt vooral gekeken met de blik van de recreant, niet met die van een boer of een schipper. Kunst beïnvloedt hoe de maatschappij tegen een landschap aankijkt; denk aan de Groninger schilders die ervoor zorgden dat men het landschap van Noord-Nederland sindsdien mooi is gaan vinden. Hij noemt kunstenaars reisleiders. Het lijkt Annemiek van der Veen mooi als de kunstenaar ook een reiziger in de tijd wordt: “Bij het bouwen van de wijk Schuytgraaf in Arnhem komen verschillende lagen van de geschiedenis aan de oppervlakte. Het is zinnig als kunstenaars die lagen zichtbaar maken en beleefbaar maken.”Jungerius plaatst vraagtekens: “Wat wil je uit de geschiedenis zichtbaar maken? Moeten de nieuwe bewoners hun identiteit ontlenen aan een verleden van barbecuende jagers, vinden mensen dat leuk om te zien?” Volgens Anneke Nauta is het altijd goed om veel verhalen te vertellen: uitleg wekt de interesse bij een breed publiek.

Pat van der Jagt
Ik onderzoek hoe mensen veranderingsprocessen in het landschap ondergaan

Heidi Linck
Veranderingen kunnen bijdragen aan de belevingswereld van bewoners

Annemiek van der Veen
Mooi als de kunstenaar ook een reiziger in de tijd wordt

Pieter Entrop
Kunstenaars denken dwars door disciplines

Meerwaarde van kunst voor Renkum en omgeving
Pieter van der Kuil kan hier uitgebreid over vertellen. “In de 19de eeuw wezen kunstenaars de mensen al op de schoonheid van het landschap. Zonder hen was de Veluwezoom nooit zo onder de aandacht gekomen! Dat leidde tot de vestiging van vele notabelen; eigenlijk is dat een loodzware erfenis.” De reputatie van Oosterbeek als kunstenaarsdorp is een voor- en een nadeel, stelt ook Van de Kerckhove. Het landschap wordt gewaardeerd, maar het heeft ook de uitstraling van een decadente plek gekregen. In het Stadsgewest Den Haag wordt de 19e eeuwse landschapsschilderkunst juist bewust als icoon of marketinginstrument ingezet, meldt Van der Jagt. Landschapsarchitecte Nauta betwijfelt of je het geschilderde 19e eeuwse landschap als de identiteit van Oosterbeek moet benoemen: “Ook nu heeft dit landschap grote kwaliteiten met al zijn natuurlijke overgangen.”

Meer initiatief van kunstenaars

Van de Kerckhove stelt: “Je moet steeds op je hoede zijn voor kunst in opdracht. Kunstenaars moeten er voor waken om symboolmaker te worden. De tijd van kunst in opdracht voor de openbare ruimte is overigens wel voorbij. Ik pleit ervoor om kunstenaars bij de gemeente hun eigen initiatieven te laten verwezenlijken, in samenwerking met landschapsarchitecten en stedenbouwkundigen.” Hans Jungerius sluit hierop aan: “De overheidsinstanties, die in feite het landschap beheren, laten nu nog veel kansen liggen. Ze zouden moeten kijken wat er al leeft, en niet van bovenaf beginnen.”

Pieter Entrop (bedrijfsadviseur) deelt deze visie: “Kunstenaars denken dwars door disciplines. Zij zouden samen kunnen werken met wethouders en afdelingen ruimtelijke ordening. Vanaf het begin zou je een structuur met kunstenaars, filosofen en landschapsarchitecten moeten hebben als start voor de planvorming. Kunstenaars moeten ook niet passief wachten tot er geld over de brug komt, maar vooral zelf met ideeën komen.” Wethouder Nico Peek sluit hier op aan. In de gemeente Renkum is veel mogelijk en goede plannen worden ondersteund. Enkele kunstenaars aan de tafel geven aan dat er veel loketten zijn wanneer je iets wilt met overheidsinstanties. Vroeger wisten geld en cultuur elkaar makkelijker te vinden, is de gedachte. Kunstenaar Linck is minder negatief gestemd, maar wijst op de verantwoordelijkheid van de kunstenaars: zorg voor een helder proces, een verrassend resultaat en spreek de taal van de opdrachtgever.

Tot slot

Scarabee bewijst met haar projecten dat het thema landschap in de hedendaagse kunst actueel en spraakmakend is. In de gemeente Renkum wordt al enkele jaren gestreefd om de discussie over het thema op gang te brengen. Deze bijeenkomst heeft daar een goede bijdrage aan geleverd <

HET LANDSCHAP VAN DE MENSELIJKE MAAT

Fotografie **Jos Loeffen**

De oorspronkelijke versie van deze tekst is afkomstig uit:
De ontdekking van Nederland, Vier eeuwen landschap verbeeld door Hollandse meesters, Henk van Os i.s.m. Huigen Leeflang en Jenny Reynaerts, Nai Uitgevers Rotterdam, 2008. De tekst is met toestemming van de auteur aangepast ten behoeve van deze publicatie.

Prof. dr. ir. Louise O. Fresco is universiteitshoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam met als aandachtsgebied de grondslagen van duurzame ontwikkeling in internationaal perspectief.

Door **Louise O. Fresco**

**In 2008 stelde Prof. Dr. Henk van Os in het kader van de Internationale Triënnale Apeldoorn de tentoonstelling 'De ontdekking van Nederland' samen. Voor deze tentoonstelling heeft hij een selectie van schilderijen gemaakt uit musea uit de hele wereld.
De ontdekkingsreis begint in 1614 en eindigt in1944.**

Het Nederland dat zijn contouren krijgt aan de hand van deze ontdekkingsreis is een bijzonder land. Het is geen land van dramatische rotspartijen, verlaten vlaktes, woeste rivieren of ondoordringbare naaldbossen. Hier en daar maken de lage horizon en de grote ruimte van de het platte landschap de mens klein, maar hij wordt nergens nietig. Op veel schilderijen treffen we onmiskenbare tekenen van menselijke activiteit: er grazen koeien en molens torenen majestueus uit boven het landschap. Zonder uitzondering stralen alle schilderijen rust en zelfvertrouwen uit. Het is een veilig landschap, waar de bomen vaak roerloos staan en het zonlicht in parallelle banen valt, zodat intieme doorkijkjes ontstaan. De natuur boezemt ons geen angst in: landschap en stad zijn nauw verweven. Zelfs in gezichten op steden is het agrarische altijd dichtbij.

Dit Nederland wordt bewoond door mensen die weten dat zij de natuur zelden hoeven te vrezen en vaak zelfs domineren, want het landschap zelf is grotendeels door mensenhanden gemaakt. We zien boerderijen en huizen, dijken en greppels, paarden, koeien en schapen, aangeplante bomen en keurige graslanden. De velden vormen afwisselende stroken groen. Dit is het land van de menselijke maat. Een land ook van water en van lucht - hoe kan het anders -, maar vooral van functioneel water: afwateringssloten en kanalen en rivieren die voor transport worden gebruikt. In het land van de menselijke maat is alles de mens goed gezind. De luchten zijn hoog maar niet overweldigend, met wolken die geen onweer maar eerder milde regen voorspellen. Zelfs de zee, onze aartsvijand, is bijna altijd kalm, net als de rivieren.

Het Nederlandse landschap dat wij aan de hand van Henk van Os ontdekken is bijna zonder uitzondering een agrarisch landschap.(1) Het is een landschap van boeren, dat zich in de loop van de tijd ontwikkelt naar een landschap van steden die verknoopt zijn met het platteland.

Wat we zien op deze ontdekkingstocht door Nederland zijn in feite cultuurlandschappen, zoals men ze noemt ter onderscheiding van de ongerepte natuur. Meer dan in welk ander land dan ook is in Nederland het landschap het product van menselijk handelen, van het veroveren en vervormen van natuurlijke ecosystemen ter wille van de overleving van de mens. God schiep de wereld, maar de Nederlanders maakten Nederland. De oorspronkelijke vegetatie van Nederland was een gesloten, gematigd bladverliezend loofbos, met eiken, linden, essen, iepen en beuken.

Dat oerbos zien we op geen enkel schilderij, alleen hier en daar herinneren een paar oude eiken, of een bosje, aan wat ooit bos geweest moet zijn. De afwezigheid van het oerbos is het gevolg van de landbouw. Uit pollenonderzoek (2) weten we dat het oorspronkelijke bos langzaam begon te verdwijnen vanaf 5000 jaar geleden, doordat de mens het bos open kapte om weiden en akkers aan te leggen. Als de boer zich tijdelijk weer terugtrok en ook het vee verdween van de weiden, kwam het bos spontaan weer terug. Maar in de loop van de tijd, juist door het beweiden van de bossen - het begrazen en vertrappen van de jonge zaailingen - werd uiteindelijk de kans op herstel uiteindelijk steeds kleiner.

Daardoor ontstonden parkachtige landschappen, met hier en daar restjes bos. Door nog intensiever grondgebruik degradeerde dit parklandschap tot grasland en heide, vooral op natte of zandige gronden (waar zelfs grote verstuivingen ontstonden). Die intensivering betekende niet alleen het begrazen en het kappen van hout en riet, maar ook het gebruiken van de vruchtbare bovenlaag van de bos- en heidebodem om boerenland elders te verrijken, waardoor de typische hooggelegen essen of engen ontstonden, een typisch Nederlandse traditie. Dat diverse, open landschap met parkachtige stukjes, vruchtbare velden, weides en heide kent een grote rijkdom aan flora en fauna. Die biologische diversiteit is dus, om het oneerbiedig te zeggen, een onbedoeld bijproduct van de landbouw. De landbouw en in het algemeen het gebruik van land en water (bijvoorbeeld ook voor veenafgravingen en bemalen) heeft een aantal nieuwe leefomstandigheden voor planten en dieren gecreëerd. Een bijproduct van grote esthetische waarde: het landschap van 'De ontdekking van Nederland' .(3)

Wat de schilders ons tonen is een ten diepste agrarisch landschap, op menselijke maat, een veilig parkachtig decor waar de mens niet zijn nietigheid ervaart, maar eerder zijn verbondenheid met alles om hem heen. Het zijn juist deze landschappen (het rivierengebied met zijn ruime zichtlijnen, de verstilde heidevelden en de knusse beekdalen) die vanaf het begin van de twintigste eeuw de toetssteen zijn geweest van de opkomende natuurbescherming. Juist toen in de loop van de negentiende eeuw de verstedelijking op ongekende schaal onmiskenbare veranderingen teweegbracht, werden er opvallend vaak rurale en 'natuurlijke' landschappen geschilderd. In ieder geval is een aantal markante landschappen waarin de agrarische elementen van belang zijn afkomstig uit de negentiende en begin twintigste eeuw.

De landschapschilders gaven de vanzelfsprekendheid van het agrarische landschap een eigen schoonheid. Zo bereidden zij de weg voor een nieuw bewustzijn van het landschap als iets dat bewaard moest worden. Zij waren mallenmakers, zoals Henk van Os zegt: zij legden letterlijk een lijst rondom de natuur. Zo kunnen wij niet alleen de schoonheid van de natuur beleven, maar presenteren zij deze ook als waarde op zich. Omdat deze waarde beschermd moet worden, ontstond het begrip 'natuurbescherming'.

Al snel werd duidelijk dat niet alleen de 'ruige', ogenschijnlijk ongebruikte natuur beschermd moest worden,(4) maar juist de overgangsgebieden tussen landbouw en ruigte, tussen bos en weiland, tussen heide en beekdal. In dat typisch Nederlandse parklandschap dat door zijn ecologie van geleidelijke overgangen (tussen nat en droog, vruchtbaar en onvruchtbaar, brak en zoet, uit of juist in de wind) een grote diversiteit aan soorten herbergt. In de loop van de twintigste eeuw is het begrip natuurbeheer verder uitgebouwd en verfijnd.

← **Perifere recreatiegebieden**, **Marcel Reijerman**, olieverf op linnen, 90 x 140 cm
courtesy: Galerie Wit Wageningen, Kunstland expositie over verhalen en herinnering 2008

Niet alleen zou de natuur beschermd worden, maar waar deze al verdwenen was moest natuurbouw gepleegd worden, een begrip dat aangeeft dat wij natuur ook bewust kunnen creëren en planmatig ontwerpen. Daarbij kwam een toenemende kritiek op de rol van de landbouw als vernietiger van natuurwaarden. Vanaf het begin van de twintigste eeuw zijn vele van deze cultuurlandschappen verdwenen door schaalvergroting, intensivering en rationalisering van het boerenbedrijf: een proces dat zijn landschappelijk hoogtepunt vond in de ruilverkavelingen van de jaren zeventig. Dat creëerde een merkwaardige en in zekere zin tragische paradox: dezelfde landbouw die in hoge mate verantwoordelijk was voor het ontstaan van gewenste cultuurlandschappen vernietigde deze ook.

Er ontstond een heftige discussie, die tot vandaag voortduurt, over wat de oorspronkelijke natuur van Nederland dan eigenlijk was: hoorden daar de grote grazers en het damhert bij en ook de naaldbomen die van huis uit - na de laatste ijstijd - hier niet voorkwamen? Kan en moet de landbouw een rol spelen in het handhaven van het landschap? Dit laatste is gemeengoed nu de 'ecologische diensten' van de landbouw door de Europese Unie erkend en beloond worden.
En hoe zal het verder gaan met onze beelden van de natuur? Volgens een recente enquête vinden jongeren de natuur saai. Bos en hei zijn hoogstens een plek om te crossen met een motor en desnoods kan een stadspark als ontmoetingspunt enige genade vinden in hun ogen (5). Anderen roemen de toename van het aantal golfbanen als een zegen voor de natuur. In de schilderkunst zijn ze nog niet vertegenwoordigd, maar ooit zou ik de landschappen van 'De ontdekking van het Nederland van de 21ste eeuw' willen zien. Want, vrij naar Simon Schama (6): een landschap is het doek waarop wij onze obsessies en idealen over de natuur projecteren. De landschapschilders zijn degenen die ons daarvoor de vormen aanreiken, nu en in de toekomst.

Wat het ijkpunt voor de oorspronkelijke natuur is zal altijd wel de centrale vraag voor de natuurbescherming blijven. Ecologen blijven daarover verdeeld. Maar voor bijna alle Nederlanders valt de schoonheid van de natuur samen met het kleinschalige agrarische landschap, met afwisselende hoge en lage vegetatie, bosjes en bos. Dat is het ideale beeld dat keer op keer bevestigd wordt in enquêtes: de Nederlander wil koeien in de wei zien, met knotwilgen en rietgekapte boerenhoeves en hier en daar een gebied met zandverstuivingen en bloeiende heide. Dat is het beeld dat zich in ons collectieve geheugen heeft vastgezet, in hoge mate dankzij onze landschapschilders.

Dat beeld is overigens veel ouder dan de periode van het ontstaan van de natuurbescherming. Vanaf 17de eeuw is ons dominante beeld dat van het arcadische agrarische landschap dat rust en zelfvertrouwen uitstraalt, waar de mens zich veilig weet in de intimiteit van koeien, bomen en hoeves omdat de natuur ons welgezind is. En omdat uiteindelijk in Nederland, in het landschap en anderszins, de menselijke maat de maat der dingen is. <

NOTEN

1) De zeegezichten zouden daarop een uitzondering kunnen vormen, zij het dat de officiële internationale definitie van 'landbouw en agrarisch' ook de visserij omvat.

2) We weten dat vooral uit de verhouding tussen de zaden van grasachtigen en boomsoorten, die een zeer sterk overwicht van bomen laat zien, ook op nattere gedeeltes, die nu soms als 'natuurlijke' weides worden gezien.

3) Sinds de jaren tachtig is intensief onderzoek gedaan naar de evolutie van het landschap in Nederland. De hierboven beschreven gang van zaken is uiteraard veel te simpel, omdat de opeenvolging van gras en struiken en bos zich voortdurend herhaalt (en bijvoorbeeld beïnvloed wordt door de verspreiding van zaden door vogels en de rol van grote grazers) en niet altijd uitsluitend door de landbouw wordt bepaald Maar van belang is hier dat onze perceptie van de rol van de landbouw en grondgebruik door de mens in het algemeen doorslaggevend is in de visie op wat natuur is.

4) Zoals ik hierboven aantoonde, was bijna al die natuur ook aan menselijke invloed onderhevig, zelfs het Naardermeer al was dat toen nog niet bekend.

5) Onderzoek van Staatsbosbeheer waarbij opvalt dat allochtone jongeren (van Marokkaanse en Turkse afkomst) bossen nog minder waarderen da autochtone, maar open agrarische landschappen iets meer.

6) In Landscape and Memory (1995) noemt Schama een landschap 'a text on which generations write their recurring obsessions'.

TRAJECT KUNSTLAND

>> START

CONCERTZAAL	> Lezing KUNSTLAND 1	
GEMEENTEHUIS		
KLEYN HARTENSTEYN		
FILMHUIS		> Slow Talk 1 2
KASTEEL DOORWERTH		
BERNULPHUSKAPEL		
AIRBORNE WANDELTOCHT		

1

29/09/07 <

Hans Jungerius	kunstenaar
Gerda Ten Thije	kunstenaar
Eric Luiten	landschapsarchitect
Marlies Leupen	gespreksleider

Lezingen over landschap en hedendaagse kunst. Persoonlijke ontboezemingen over de beleving van landschappen. Kennisoverdracht over het ontstaan en de waardering van de Nederlandse landschappen. Visies op het werk van hedendaagse landschapskunstenaars.

SEPTEMBER 2007

2

01/11/07 <

Jan van IJzendoorn	kunstenaar
Thea Veldhuizen	kunstenaar
Bart McLeod	kunstenaar
Annita van Betuw	grafisch ontwerpster
Arda Wijsbek	landschapsarchitect
Albert Bos	wandelaar

In korte presentaties van max. 10 minuten kon wie dat wilde zijn of haar visie over kunst en of landschap voor het voetlicht brengen. In totaal 34 kunstenaars van allerlei disciplines, landschapsarchitecten en betrokken inwoners van de gemeente Renkum deelden hun visies en in hun werk. Er zijn vijf SlowTalk bijeenkomsten geweest.

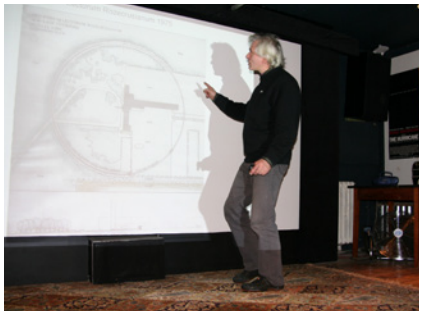

NOVEMBER 2007

3

10/01/08 <

Julie van der Scheer	kunstenaar
Gerda Ten Thije	kunstenaar

Negen exposities met elk een eigen verhaal over een landschappelijk thema.

Over geborgenheid en dreiging
De hortus conclusus, de omsloten tuin uit de Renaissance, werd door Erasmus beschreven als een plaats van rust en contemplatie. Een plek in de buitenlucht waarin de mens, toch beschermd tegen de buitenwereld, kon vertoeven. Zoals in de Hof van Eden, het (aardse) paradijs. Volgens de Bijbel was het de perfecte en de mooiste plaats, waar de eerste mensen in mochten verblijven. En God –zo staat het in Genesis beschreven– stond de mens toe te eten van alle vruchten die de tuin voortbracht, behalve die van de boom van kennis van goed en kwaad. Een overtreding van dit verbod leidde tot verbanning uit het aardse paradijs.

DECEMBER 2007

4

10/02/08 <

Nico van Breemen	galeriehouder
Anjeliek Blaauw	kunstenaar
Ingrid Claessen	kunstenaar
Marena Seeling	kunstenaar
Johanneke Sanders	kunstenaar
Wenda Kieskamp	kunstenaar

JANUARI 2008

5

21/02/08 <

Erica Scheper	kunstenaar
Caroline van de Ven	kunstenaar
Paulien Wittenrood	kunstenaar

Over de heimat en de reis
Het landschap is voornamelijk iets dat vertrouwd is. Voor we het beseffen zijn we er aan gehecht, voelen we ons er in thuis en in geborgen. En toch roept het landschap tegelijk ook een beeld van onbegrensdheid op. Het suggereert een ruimte die verder reikt dan zijn enige zichtbare limiet, de horizon. Vanuit dergelijk perspectief kan het landschap juist vooral beschouwd worden als een belevenis.

FEBRUARI 2008

> Filmavonden

Elke maand werden films vertoond die zoveel mogelijk een relatie hadden met het thema van de expositie van dat moment. De filmavonden, soms met inleider hebben een grote schare bezoekers getrokken.

Zie voor een overzicht van alle films pagina 25.

CONCERTZAAL				
GEMEENTEHUIS			> Expositie 3 8	
KLEYN HARTENSTEYN	> Slow Talk 3 6		> Slow Talk 4 7	
FILMHUIS				
KASTEEL DOORWERTH				
BERNULPHUSKAPEL				
AIRBORNE WANDELTOCHT				
	MAART 2008	APRIL 2008	MEI 2008	JUNI 2008

6

13/03/08 <

Gilles Frenken	kunstenaar
Margaret Harens	kunstenaar
Karel Loman	kunstenaar
Eric Janssen	kunstenaar
Noëlle Koppers	kunstenaar
Manja Moos	kunstenaar
Paulien Wittenrood	kunstenaar

7

14/05/08 <

Willem van Wingerden	adviseur gebiedsontwikkeling
Lydia Lambrechts	kunstenaar
Roelinde Boot	kunstenaar
Ruth van de Pol	kunstenaar
Greet Toxopeus	kunstenaar
Monica Schokkenbroek	kunstenaar
Wybe Kuitert	landschapsarchitect

8

19/06/08 <

Piet Zegveld	kunstenaar
Brigitta van Weeren	kunstenaar

Over abstractie en overzicht
Het vermoeden van schijnbare begrenzing binnen een oneindigheid, wat ontstaat door toepassing van perspectiefwerking, het is een gevoel wat verloren raakt wanneer we het landschap van bovenaf bekijken. Vanuit een bovenzicht wordt de wereld een vlak en gaat de illusie van onmetelijkheid deels verloren. De wereld wordt een overzichtelijk gegeven maar tegelijk ook een abstractie.

> Expositie 4 9

> Expositie 5 10

> Lezing 11

JULI 2008 | AUGUSTUS 2008 | SEPTEMBER 2008 | OKTOBER 2008 | NOVEMBER 2008

9

28/08/08 <

Marcel Reijerman	kunstenaar
Hans Wijninga	kunstenaar

Over verhalen en herinnering
Ruimte en afstand, elementen die eigen zijn aan natuur en landschap, appelleren ons aan het fenomeen 'tijd' en het verstrijken ervan. Het landschap wekt daarmee onherroepelijk ook een vorm van nostalgie bij ons op. Gisteren was dat landschap immers al weer anders dan vandaag en zo ook onze beleving ervan. De verhalen over die veranderingen gaan bijgevolg in belangrijke mate over ons zelf. Het landschap wordt een personificatie van onszelf, onze geschiedenis.

10

23/10/08 <

Simon van Til	kunstenaar
Gerda Welt	kunstenaar

Over gereproduceerde werelden en schijnwerkelijkheid
Tegenwoordig is het creëren van, en het interfereren binnen, een virtuele wereld een echte hype. Steeds meer mensen duiken steeds dieper cyberspace in. Het genereert nieuwe relaties en contacten tussen mensen. Waar deze ons toe zullen leiden valt momenteel nog niet in te schatten. Wat wel al duidelijk opvalt is dat de virtuele wereld steeds vaker en intenser de echte wereld lijkt in te halen. De beeldende kunst speelt een hoofdrol. Kunstenaars creëren nieuwe werelden waarbinnen een toeschouwer steeds op eigen houtje zijn weg dient te zoeken en zich staande moet zien te houden.

11

09/11/08 <

Henk van Blerck	landschapsarchitect
Andrée van de Kerckhove	curator
Marlies Leupen	gespreksleider

Romantiek bestaat nog?
Een landschapsarchitect en een expert op het gebied van hedendaagse kunst geven hun eigen visie. Het verhaal over de totstandkoming van de 'Canon van het Nederlandse landschap', bestaande uit zestig foto's van landschappen uit verschillende tijdsperioden, biedt hiervoor de nodige aanknopingspunten. Vervolgens geeft de verkenning van het landschap als onderwerp actuele kunst een nieuwe blik op de romantiek. Beide lezingen bieden stof voor discussie over de persoonlijke beleving en verbeelding van landschappen.

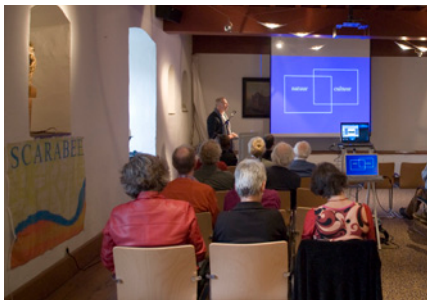

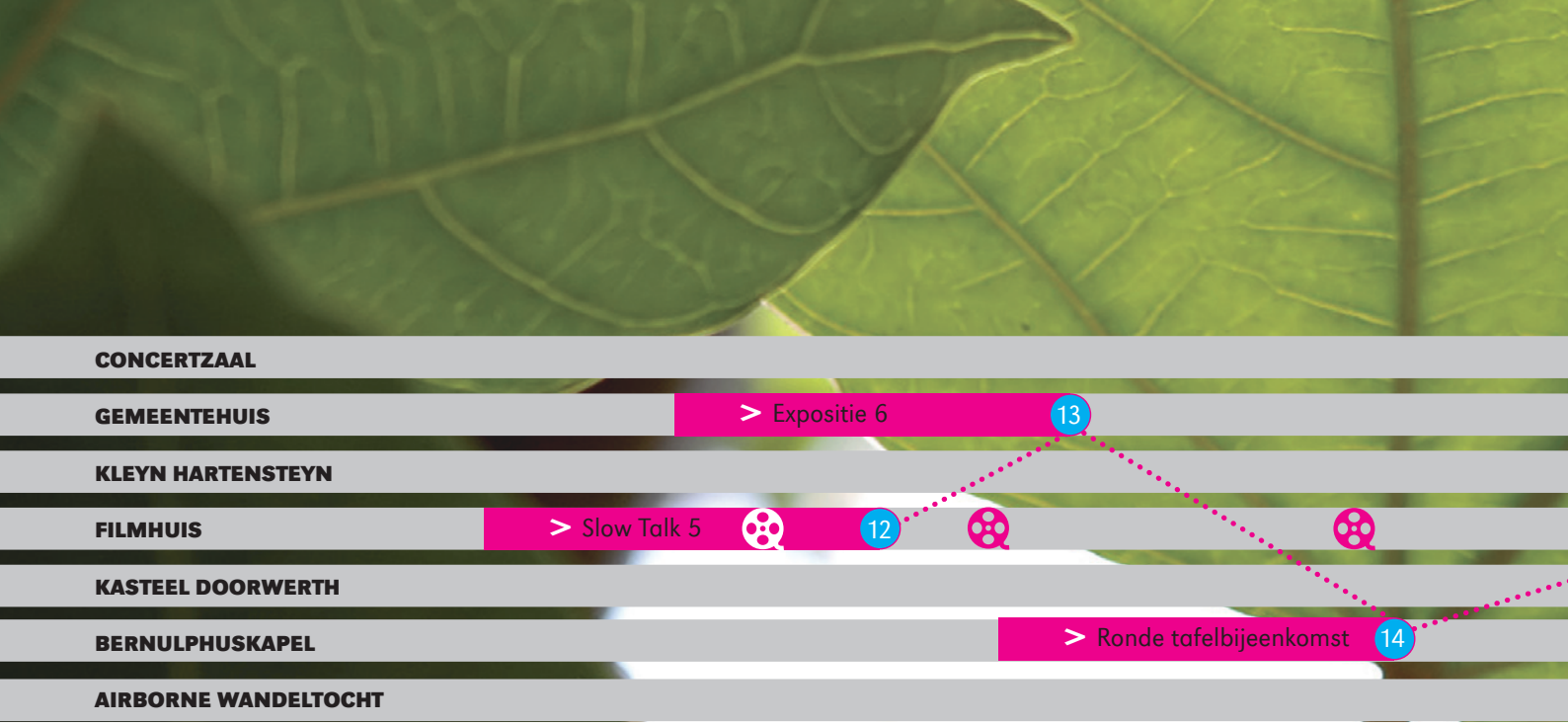

12

26/11/08 <

Jos Loeffen	fotograaf
Yolanda Aits	kunstenaar
Pat van der Jagt	kunsthistorica
Robbert de Koning	landschapsarchitect
Judith van Genderen	landschapsarchitect
Nic Zuurdeeg	landschapsecoloog
Clarien van Harten	schrijfster
Jos Smit	voorzitter vijf dorpen in het groen

13

18/12/08 <

Lydia Lambrechts	kunstenaar
Suiling Yan	kunstenaar

Over de rust en de dood
Eén van de kenmerken die in de verbeelding van het landschap regelmatig wordt bezongen is de stilte. De verstilling staat symbool voor een toestand van rust. De stilte van buiten is een middel om de stilte binnen in de mens te vinden. Wat er vaak mee wordt bedoeld is een omstandigheid waarin waakzaamheid een overbodige zaak is, of de bedreiging onbestaand. Maar er is ook die ene stap nóg verder; daar waar de rust vereeuwigd blijkt te zijn.

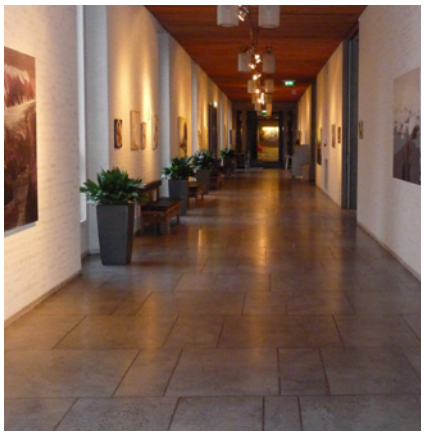

14

13/01/09 <

Ronde tafelbijeenkomst
Verslag zie pagina 11

Marlies Leupen	gespreksleider
Brigitte van Veggel	beleidsambtenaar gemeente
Annemiek van der Veen	historica
Wout Herfkens	kunstenaar
Hans Jungerius	kunstenaar
Wout Herfkens	kunstenaar
Pat van der Jagt	kunsthistorica
Pieter Entrop	vz. KunstKoepel
Anneke Nauta	landschapsarchitect
Pieter van der Kuil	stichting voor Heemkunde
Nico Peek	wethouder gemeente Renkum
Annerie van Daatselaar	projectgroep
Renée Lakerveld	projectgroep
Annemarie Noorderwerf	projectgroep
Johanneke Sanders	projectgroep

15

05/02/09 <

Anjeliek Blaauw	kunstenaar
Jan van IJzendoorn	kunstenaar
Heidi Linck	kunstenaar

Over landschap als een metafoor voor ruimte
Het landschap is meer dan een fysieke plek. Het beschrijft evengoed abstracte domeinen en bestaat uit ideeën, herinneringen, verhalen en mythen. Daarmee wordt de natuur tot cultuur. Soms zijn er religieuze, politieke, psychologische en of archetypische beelden mee verbonden. Soms zijn ze van betekenis bij bewuste of onbewuste vorming van ideeën over schoonheid. Een plek kan een symbolische betekenis krijgen. Kunstenaars kunnen de waarde hiervan duiden en bevestigen.

16

12/02/09 <

Heidi Linck	kunstenaar
Pat van der Jagt	kunsthistorica

Beide sprekers bewegen zich op het snijvlak van beeldende kunst, wetenschap, landschapsarchitectuur en maatschappij. Ze presenteren hun laatste werk en inzichten. Bijvoorbeeld over de mogelijkheden om het (stedelijk) landschap of een snelweg vorm te geven. Maar ook over overheden, instellingen en bedrijven die steeds vaker kunstenaars inschakelen.

17

02/04/09 <

Marij Aarntzen	kunstenaar
Wout Berger	kunstenaar
Wim van Egmond	kunstenaar
Kenne Grégoire	kunstenaar
Harold Schouten	kunstenaar
Wim Vaarzon Morel	kunstenaar
Koen Vermeule	kunstenaar
Maarten de Vries	kunstenaar
Ronald Zuurmond	kunstenaar

Vereeuwigd landschap
Vereeuwigd landschap is een bijzonder project van Geldersch Landschap/ Geldersche Kasteelen. Twee locaties - Neerijnen en het Wisselse Veen - worden sinds 2005 elk jaar verbeeld door verschillende kunstenaars, die elk een eigen visie op die plekken laten zien. Zo ontstaat een unieke collectie, die alsmaar groter wordt. De collectie Vereeuwigd landschap maakt dat de toeschouwer nu niet alleen zelf naar het werkelijke landschap kijkt, maar ook door de ogen van de kunstenaar.

>> FINISH

CONCERTZAAL			> Prijsuitreiking fotowedstrijd 20
GEMEENTEHUIS	> Expositie 9 18		
KLEYN HARTENSTEYN			
FILMHUIS			
KASTEEL DOORWERTH			
BERNULPHUSKAPEL			
AIRBORNE WANDELTOCHT		> Kunst tijdens Airborne 19	
	JUNI 2009	AUGUSTUS 2009	SEPTEMBER 2009	OKTOBER 2009

18

18/06/09 <

Paul van Hulzen	fotograaf
Sterre Sprengers	kunstenaar
Gerda Roeleveld	kunstenaar / landschapsarchitect

Buiten het paradijs: landschap opnieuw
Het hedendaagse landschap is de inspiratiebron voor de kunstenaar of fotograaf. Buiten de deur begint het al: stedelijk, stenig of juist landelijk en groen. Zij laten hun persoonlijke kijk op het landschap zien. Is er sprake van een paradijselijke idylle, vol verlangen en veiligheid? Of biedt het verrassende landschap ruimte voor avontuur en spanning?

19

05/09/09 <

Suzanne Belleman	Airbornemuseum
Lotte Menkman	curator CODA
Ben van de Weerd	Geologische vereniging
Liza Walta	Museum Veluwezoom
Bruno Doedens	SLeM
Theo Heldens	SLeM
Pouwel Vos	Airbornewandeltocht
Pieter van der Kuil	Stichting Heemkunde
Léon Mommersteeg	kunstenaar

20

04/10/09 <

Pieter van Leeuwen	fotograaf
Henk van Blerck	landschapsarchitect

De oproep om foto's in te zenden met het thema "Buiten het paradijs: landschap opnieuw" resulteerde in ruim 200 inzendingen. De juryleden nomineerden 11 foto's, waaruit uiteindelijk de 3 winnaars zijn geselecteerd. Zie pagina 40.

FILMS

LA STRADA Fellini oktober 2007

MANUFACTURED LANDSCAPES Jennifer Baichwal november 2007

BLIND SIGHT Lucy Walker januari 2008

THE GARDEN Zahrada februari 2008

FOREVER Heddy Honigmann maart 2008

HEIMATKLÄNGE Stefan Schwietert april 2008

DIE SALZMÄNNER VON TIBET Ulrike Koch mei 2008

SILK Francois Girard juni 2008

THE BANISHMENT Andrey Zvagintsev september 2008

DE RIJN 2007 Jord den Hollander oktober 2008

DIALOGUE AVEC MON JARDINIER Jean Becker november 2008

PAUL DANS SA VIE Rémi Mauger december 2008

INTO THE WILD Sean Penn januari 2009

THE LAST DAYS OF SHISMAREF Jan Louter maart 2009

EL OLVIDO Heddy Honigmann april 2009

IN HET KADER VAN KUNSTLAND

Zoektocht naar het PARADIJS

Wat verstaan kunstenaars onder het paradijs en waar halen zij hun bron van inspiratie vandaan?

Fotografie: **Jeannette Cramwinckel** (deelnemer fotowedstrijd)
Een appelboom vol begeerlijke appels, verscholen in het maïsveld. Het paradijs is reeds verloren. En de boer let even niet op.

De hortus conclusus, de omsloten tuin uit de Renaissance, werd door Erasmus beschreven als een plaats van rust en contemplatie. Een plek in de buitenlucht waar de mens kon vertoeven, maar toch beschermd was tegen de buitenwereld. Zoals in de Hof van Eden, volgens de Bijbel het aardse paradijs, waar de mens in perfecte harmonie met elkaar en de natuurlijke omgeving leefde. Het eten van de vruchten van de boom der kennis van goed en kwaad leidde tot de verbanning van Adam en Eva uit het paradijs.

Door **Johanneke Sanders & Annerie van Daatselaar**

Onder 'het paradijs' verstaan we de ultieme veilige plek op aarde. Een geborgen plek, waar we de woeste buitenwereld ver van ons kunnen wanen. Naar die oorspronkelijke geborgenheid zoekt de mens nog steeds.

Door de eeuwen heen hebben we in verschillende vormen een paradijselijke wereld voor onszelf geschapen. De omsloten tuin (hortus conclusus), zoals bij kloosters of kastelen, is daar misschien de meest herkenbare vorm van.

Met de bouw van stadsmuren beschermden we op steeds grotere schaal het op de natuur veroverde domein. Pas vanaf de Middeleeuwen zijn we de woeste gronden met grote voortvarendheid gaan veroveren door planmatige ontginningen. We krijgen steeds meer grip op het landschap en zetten het letterlijk naar onze hand. Vandaag de dag kennen we in Nederland alleen nog maar landschappen die achter de tekentafel zijn bedacht. Zelfs ons grootste natuurgebied, de Hoge Veluwe, is een door mensenhanden ontstaan en instandgehouden landschap. De woeste natuur is volledig verdreven. We beschermen juist de restjes en de nieuw aangelegde natuur tegen onszelf door daar een hek omheen te zetten!

Zelfs ons grootste natuurgebied, de Hoge Veluwe, is een door mensenhanden ontstaan en instandgehouden landschap

Er zijn eigenlijk geen redenen meer om je angstig en nietig te voelen in het huidige Nederlandse landschap. Toch blijken de thema's dreiging en geborgenheid veel inspiratie te bieden aan hedendaagse beeldende kunstenaars (en schilders in het bijzonder).
Het landschap, zowel werkelijk ervaren als in foto's en berichten van nooit geziene plekken, blijkt een perfecte en actuele drager van verlangens naar zowel geborgenheid (de Heimat) als naar vreemde verre oorden en gevaarlijke avonturen. Diverse kunstenaars die hebben deelgenomen aan exposities, lezingen en SlowTalks tijdens het **KUNSTLAND**-traject geven op verschillende wijzen vorm aan deze zoektocht.

Veiligheid en thuiskomen

Vaak is de natuur binnen de stedelijke omgeving een veilige, inspirerende plek die als rustplaats fungeert. Het zijn vaak slechts kleine oases: tuinen, vijvers, parken en braakliggende terreinen zijn geen ongeschonden landschappen. Het bestaansrecht van deze plekken interesseert Gerda Ten Thije. Het motief van de hortus conclusus loopt als een rode draad door haar werk; het is de metafoor voor een veilige ruimte, waarbinnen ze de te beschermen wereld plaatst. Een wereld van beschermde of uitgestorven bloemen en vogels, of later zelfs hele atols die dreigen te verdwijnen met het stijgen van de zeespiegel. De hortus kan een omsloten en naar binnen gekeerd karakter hebben, zoals in haar omsloten tuinen, of juist een grote onbegrensde ruimte oproepen.

Is de veiligheid buiten of binnen? Een schilderij van onschuldige kinderen in een tuin doet dreigend aan en een streng geometrische tuin op een kamermuur geschilderd is toch geen tuin? En natuur is het ook niet of nauwelijks te noemen. In het werk van Julie van der Scheer zie je vervreemdende doorkijkjes, jaloezieën en vensterruiten die spiegelen; de vensterbank is in haar werk de hedendaagse veilige en rustige plek tot bezinning. De natuur lijkt teruggebracht tot een kamerplant die haar bladeren tussen de jaloezieën doorwringt en reflecteert in ruiten.

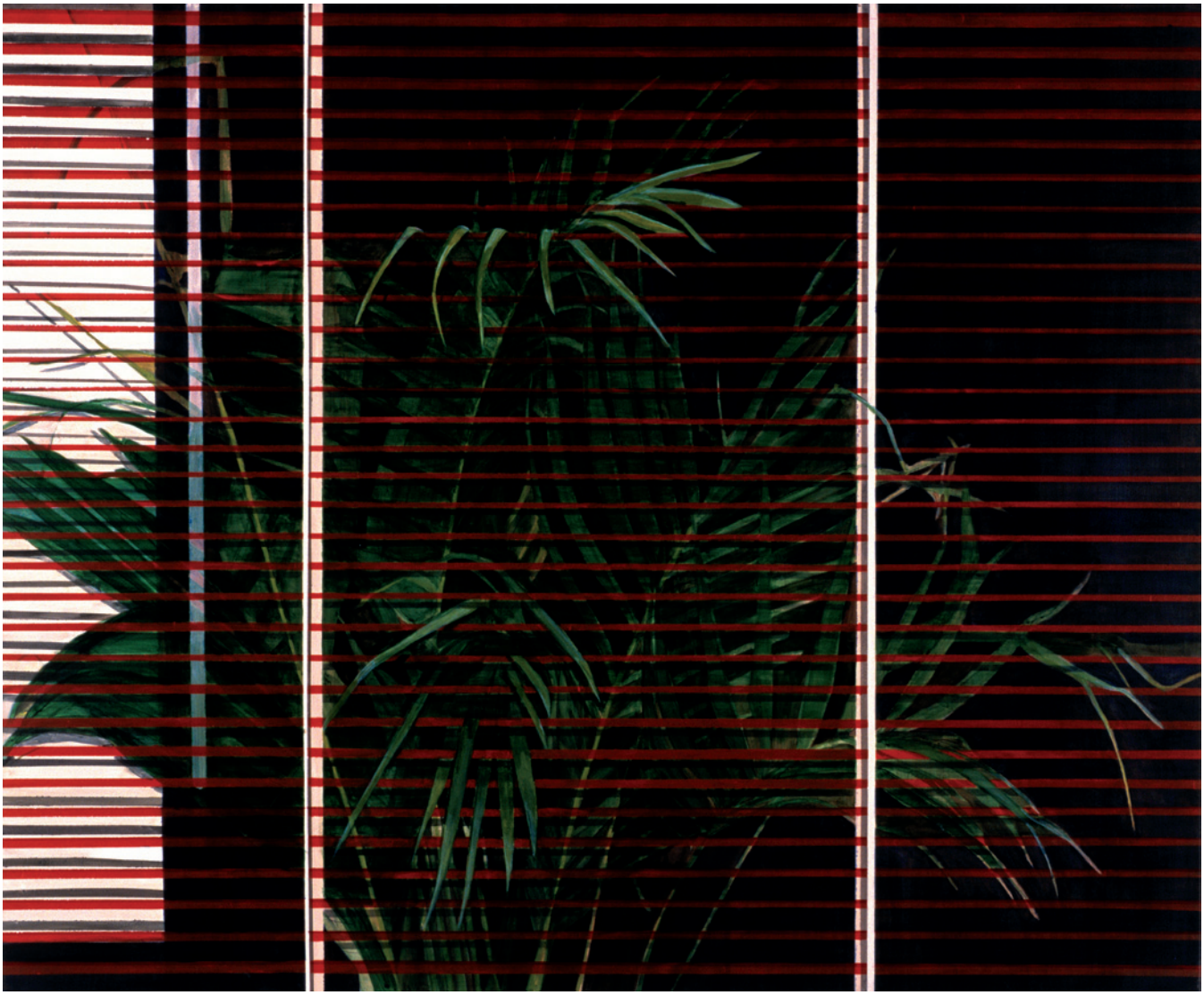

Geborgenheid ervaren we vaak in onze kindertijd; het verlangen en zoeken daarnaar inspireert veel kunstenaars. Het zoeken naar de geborgenheid van het Drentse landschap waar zij haar jeugd doorbracht, een afwisselend landschap met akkers en bos, brengt Anjeliek Blaauw tot het maken van beslotenheid biedende open vormen in haar sculpturen. Een band krijgen met een plek biedt ook een gevoel van thuiskomen. Door op locatie te werken en naar de details kijken, net als toen zij kind was, gaat zij zich thuis voelen op de plek.

Onderweg naar het onbekende

Het landschap is iets vertrouwds. Voor we het beseffen zijn we er aan gehecht, voelen we ons er thuis en geborgen. Tegelijkertijd roept het landschap een beeld van onbegrensdheid op. Het suggereert een ruimte die verder reikt dan de horizon. Vanuit een dergelijk perspectief is het landschap vooral een belevenis.
Door het landschap onderweg zijn naar het onbekende is wat Monica Schokkenbroek boeit. Zij speelt in haar werk met de 'spanning tussen verwachting en realiteit': 'weemoed','verlangen' en 'beweging en verstilling'. Ze kijkt verwachtingsvol uit naar wat komen gaat, maar wil eigenlijk niet weten hoe het werkelijk is op de plek waar ze heen gaat.

In het volle Nederland met overal hekken is het te benauwd voor wie ruimte zoekt. Paulien Wittenrood vindt haar eindeloos uitgestrekte ruimte in de heuvels van Dartmoor, waar zij met tent en rugzak dagenlang alleen doorheen trekt. Dartmoor biedt haar optimale bewegingsvrijheid en voldoende veiligheid. Wandelen daar is anders dan wandelen in het Nederlandse landschap en brengt daardoor een andere manier van kijken met zich mee. De manier waarop zij eerder het landschap van Mariëndaal, de Duno of de Wolfhezerheide in beeld had gebracht schoot tekort voor deze ruimte. Tijdens haar voettochten maakt zij summiere potloodschetsen op A4-formaat, waarin een

← **Plant achter jaloelieën**, **Julie van der Scheer**, acryl op hout, 100 x 120 cm
Kunstland expositie over geborgenheid en dreiging 2008

↓ **Polderschuur**, **Gerda Ten Thije**, acryl- en olieverf op doek, 200 x 150 cm, 1996
Kunstland expositie over geborgenheid en dreiging 2008

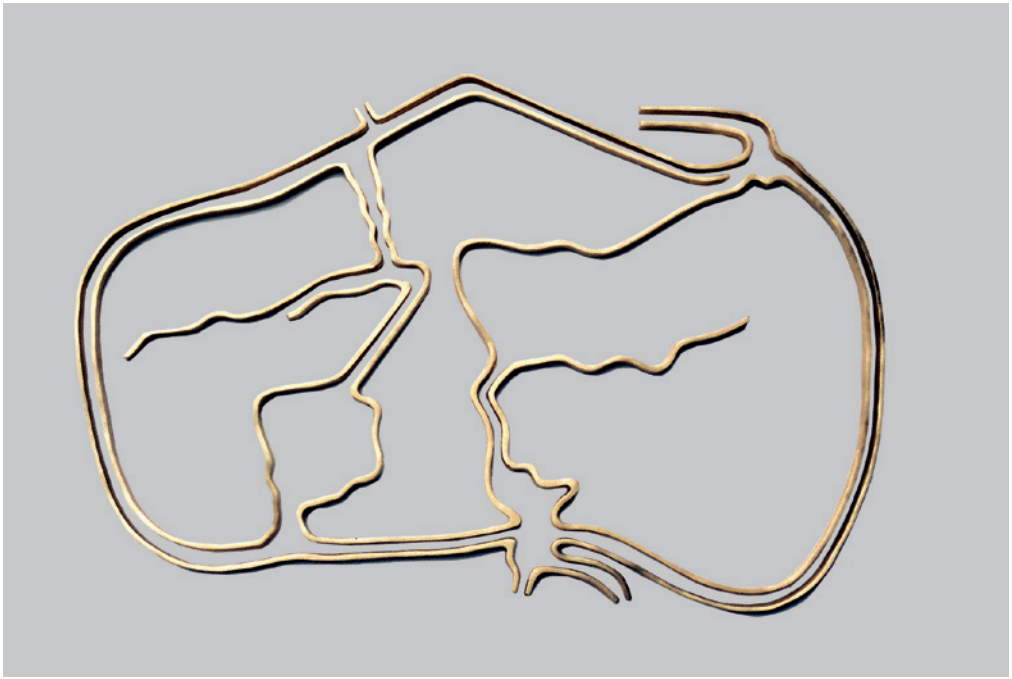

← boven: **Kennon**, **Paulien Wittenrood**, olieverf op linnen, 178 x 200 cm,
Kunstland expositie over de heimat en de reis, 2008

← onder: **Wandsculptuur**, **Anjeliek Blaauw**, geschuurd brons, 110 x 70 x 1,5 cm,
Kunstland expositie over landschap als een metafoor voor ruimte, 2009

verslag van haar waarneming wordt vastgelegd. In haar atelier voegt ze dit samen in een schilderij, tot een route die voert naar dat waar het haar om gaat: de lege ruimte.

Reizen van hedendaagse recreanten leveren in de praktijk nagenoeg identieke belevenissen op. Dat ze op vakantie in de file gaan staan, om gezamenlijk op een camping dicht op elkaar te staan, vindt Erica Scheper curieus. Zij toont het benauwde en ongemakkelijke gevoel dat zij ervaart bij hoe veel mensen leven en recreëren: dicht op elkaar, met weinig privacy en veel stress. In haar schilderijen van caravans en nieuwbouwwijken toont Scheper met humor de uniformiteit van de hedendaagse reiziger en VINEX-bewoner. Er wordt de indruk van uniciteit gewekt, terwijl de huizen en vakanties weinig van elkaar verschillen.

Mensen die het landschap in trekken en daar allerhande zaken verrichten -het menselijk bedrijf-, daarover gaat het werk van Marcel Reijerman. Doen ze een poging om de omgeving te beheersen of figureren ze misschien instinctief? Het heeft het karakter van een spel, wat leidt tot verwarring, maar ook orde. Soms als ritueel, soms domme routine. In zijn werk figureren dagelijkse taferelen: veel auto's en fietsen, bomen, gesleep met caravans, gedoe in tuintjes en er wordt volop vergaderd. De ernst, maar ook de lulligheid en de nutteloosheid ervan. De mens en de natuur als paradox. In ons hoofd maken we zoiets als 'de wereld'. Het is een vorm van beheersing waar iedereen zich schuldig aan maakt. In zijn werken probeert Reijerman deze tegenstellingen op te heffen.

Een plek buiten het paradijs

In deze tijd ligt onze veilige plek, het paradijs of de hortus conclusus meer in het stedelijke dan in het natuurlijke landschap. Hier is van alles te zien en te beleven. Door juist daar gewoon te kijken, met verbazing en interesse, naar wat er is, kan je het verleden aflezen en zien wat er nu gebeurt. Hoe beleef je bijvoorbeeld een natuurgebiedje temidden van een landschap van olieraffinaderijen? Hans Jungerius focust juist op dergelijke plekken en duidt ze aan als parallelle landschappen. Daar vindt hij zijn inspiratie; breed gewaardeerde en nostalgische landschappen kunnen hem niet echt bekoren. Juist de landschappen die overduidelijk door mensenhanden zijn gemaakt, zoals polders, ruilverkavelinglandschappen en snelwegen, zijn vaak de basis voor zijn ruimtelijke installaties en projecten. Ook Gerda Roeleveld bekijkt haar dagelijkse omgeving alsof ze die voor het eerst ziet, elke dag opnieuw. Met haar werk hoopt zij iets van de verwondering die zij ervaart bij het zien van vaak simpele, alledaagse fenomenen in het landschap over te brengen op de toeschouwer. Er komen zelden mensen of dieren in voor.

De recente ruimtelijke ontwikkelingen worden door Sterre Sprengers gevolgd met de camera. Het natuurbeleid in Nederland leidt tot de aanleg van 'Nieuwe Oernatuur', natuur zoals die er vermoedelijk uit zag voordat de mens ingreep. Wat is dat voor oernatuur, die zich laat creëren? De presentatie van foto's van deze nieuwe afgerasterde paradijsjes maakt de **KUNSTLAND**-cirkel rond.

Het paradijs blijft een bron van inspiratie. Dat bewijst de foto van een eigentijdse Eva bij de appelboom (foto pagina 26) maar weer eens. <

30.000 MENSEN MAKEN KEUZES

Een experiment tijdens de Airborne wandeltocht ter afsluiting van het traject KUNST**LAND**

30.000 wandelaars van de Airborne vormden het publiek van 'De Poort', een uniek kunstwerk. De meeste deelnemers kwamen deze dag naar Oosterbeek om plezier te beleven aan deze 'grootste ééndaagse wandeltocht van de wereld'. Naast groepen militairen, waren het vooral families en vrienden, fanatieke 'wandelaars' en mensen die deze tocht ieder jaar weer lopen. De groep Nederlandse, Engelse en Poolse veteranen en de deelnemers die de Airborne als een herdenkingstocht blijft ervaren, wordt steeds kleiner.

Door **Johanneke Sanders, Lotte Menkman & Annerie van Daatselaar**

Airborne wandeltocht in verandering

De Airborne wandeltocht is 'in verandering' en wordt steeds meer 'een sportieve en gezellige tocht'. De organisatie maakt dat duidelijk door vanaf dit jaar de informatie over de achtergronden en het verloop van de Slag om Arnhem niet langer op haar site te zetten, maar te volstaan met een aantal links. De routes lopen evenwel langs diverse Airborne monumenten en de luchtlandingsterreinen van september 1944 en door de dorpen en het landschap van de gemeente Renkum, het gebied waar de vrijheid in alle hevigheid bevochten is.

Door het veranderende karakter en de toename van het aantal deelnemers, verandert ook het uiterlijk van de wandeltocht en komen er steeds meer ijskarren, bierstands, friettenten en afzethekken. De lawine van wandelaars meandert daardoor niet alleen door het mooie landschap en de dorpen, maar ook door een enorme visuele kermis. Te midden van dit feestelijke lawaai zette Scarabee een statement neer in de vorm van een kunstwerk voor alle deelnemers. Het vormt de afsluiting van het twee jaar durende project **KUNST**LAND en is tegelijkertijd een experiment voor de toekomst.

Is dit een kunstproject?

Kun je niet kiezen, dan moet je middenin lopen

Mooi hé, vrijheid is kiezen!

Het laatste bord zal wel de clou zijn. Oh, ja, daar gaat het over!

Sieraad voor de plek

Het concept is ontwikkeld in samenwerking met SLeM (Stichting Landschapstheater en Meer) uit Amsterdam. Voor een Renkumse organisatie is het niet vanzelfsprekend om tijdens de Airborne activiteiten in de maand september een nieuw initiatief te ontplooien, maar het is ook een bijzondere kans om kunst te tonen aan een publiek van meer dan 30.000 mensen.

Het doel is het landschap langs de wandelroute te verrijken met beeldende kunst en Stichting Scarabee heeft daarom een oproep met als titel 'Sieraad voor de plek' gedaan aan kunstenaars. Zij kregen een aantal verhalen die dit landschap in zich draagt ter inspiratie mee. Verhalen over de Slag om Arnhem, de geschiedenis van de Oude kerk, de Oosterbeekse landschapschilders en over het ontstaan van de stuwwal en de beken in de ijstijd. Een belangrijke voorwaarde was dat het landschap voor de wandelaars op de route zichtbaar en beleefbaar moest worden door het kunstwerk. Uit de 26 ingediende voorstellen zijn door de jury twee werken gekozen om uitgevoerd te worden: 'IJsparels' van Els de Meijer en 'De Poort' van Léon Mommersteeg. Beide kunsttoepassingen werden gekozen omdat ze het publiek uitdagen om te kijken, te voelen of te kiezen.

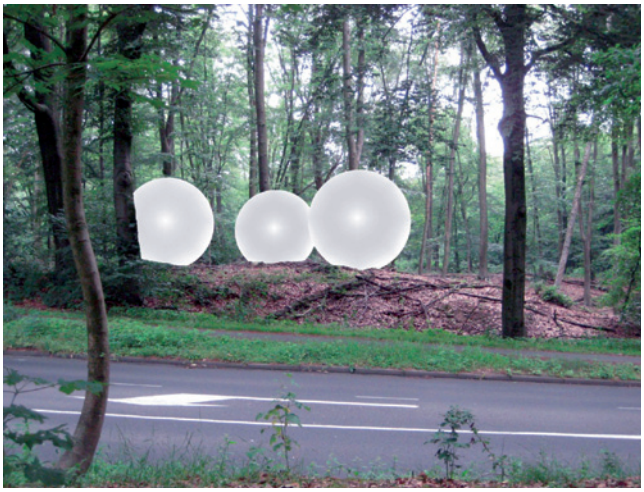

↑ **IJsparels** (fotomontage) **Els de Meijer**

Ja, ik ben blij, maar ook wel een beetje moe

Vlees of vis. Geen idee

Vegetariër? dan moet je omlopen!

Ben ik de enige die bij vis loopt?

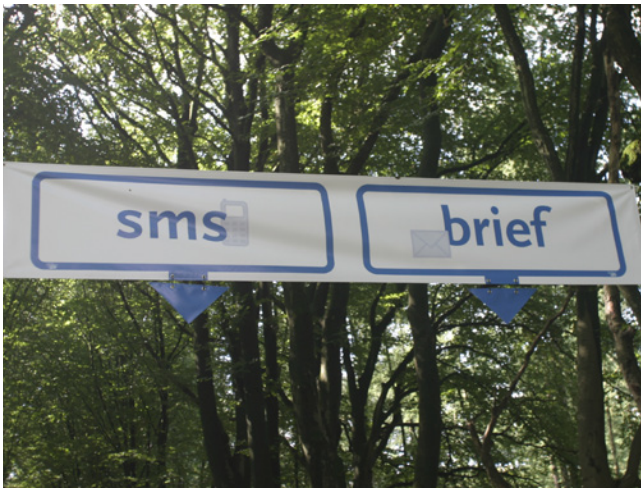

↑ **De Poort** Léon Mommersteeg

Het ontwerp van Els de Meijer gaat uit van het landschap dat gevormd is door de inwerking van ijsmassa's en gletsjers. Dankzij haar plan zou het landschap langs de route voor één dag het ijs terugkrijgen in de vorm van drie grote ijsbollen met ieder een doorsnede van 2 meter. Het ongebruikelijke materiaal roept associaties op met het verstrijken van de tijd en met vergankelijkheid door het smelten van het ijs. Door technische problemen kon dit beeld helaas niet gerealiseerd worden.

'De Poort'

Léon Mommersteeg, grafisch vormgever te Velp, wil door zijn werk mensen bewust maken. Op acht doeken van 4,5 meter breed heeft hij teksten laten printen die door vormgeving en kleur sterk doen denken aan ANWB-borden. Per doek was een binaire tegenstelling gedrukt die aanzette tot het maken van een keuze. De doeken vormden door de tientallen meters ruimte ertussen, een lange poort op een hoogte van 3,5 meter. De blauwe pijlen gaven aan dat je verondersteld werd om 'voor te sorteren'. Deze kunsttoepassing tijdens de Airborne wandeltocht ging uit van de zwaar bevochten vrijheid om te kiezen: kiezen is een verworven recht. Kiezen of niet kiezen is misschien wel de grootste vrijheid. Mommersteeg wilde de wandelaars uitdagen om te reageren op de keuzes die het kunstwerk

Ik kies voor sms. Je hebt niet eens een mobiel!

Rechts en links hangen verkeerd om. Links gaat naar rechts en rechts gaat naar links

Ik ga voor vrijheid

Als je niet kunt kiezen ben je ook niet vrij. Dan kiest een ander voor jou

biedt. Het werk roept op om na te denken, te praten en uiteindelijk om te reageren door voor te sorteren en onder het bord van je keuze door te lopen. Eén poort hing aan de beukenbomen op Landgoed Zilverberg; de andere aan de eikenbomen van de Italiaanseweg (Landgoed Duno), waardoor de wandelaars van alle routes in de gelegenheid waren om onder de poort door te lopen.

Scarabee zocht confrontatie en interactie en was benieuwd of dat zou functioneren. Het was dan ook bijzonder verrassend dat de meeste wandelaars - vooral jongeren - de teksten lazen en onmiddellijk reageerden door hun keuze lachend aan anderen te vertellen of door in te voegen onder de gekozen baan van de poort. Veel ouders vertelden wat het betekent aan hun kleine kinderen, maar ook waren er velen die spontaan verrast hun armen in de lucht staken, alsof ze wilden zeggen: 'kijk nou eens!'

Scarabee, kunst en wandelen
Kunst is voor mensen. Door het aanbieden van kunstwerken die een relatie hebben met de geschiedenis van de plek en toegankelijk zijn voor mensen van nu, heeft Scarabee de Airborne wandeltocht van 2009 verrijkt. De kiem is gelegd; misschien wortelt dit experiment zich in de traditie van de Airborne wandeltocht en kan het experiment uitgroeien tot een bijzonder onderdeel van dit jaarlijkse wandelfestijn.

Dit project is mogelijk gemaakt door de medewerking van de Gemeente Renkum en de Politie sportvereniging. Het Geldersch Landschap en Staatsbosbeheer stonden de plaatsing in hun in gebieden toe. GelreSign, Arnhem, voor het mogelijk maken van het op twee plekken realiseren van het project waardoor alle wandelaars van de Airborne tocht onder De Poort door konden lopen.

Jury Bruno Doedens van SLeM/ Stichting Landschapstheater en Meer, Lotte Menkman van het CODA Museum te Apeldoorn, Suzanne Belleman van het Airborne Museum en Pouwel Vos namens de organisatie van de Airborne Wandeltocht.

Verhalen Suzanne Belleman, Airborne Museum (over de Slag om Arnhem in 1944); Pieter van de Kuil, Stichting Heemkunde (over de geschiedenis van de Oude Kerk); Liza Walta, Museum Veluwezoom (over de landschapschilders in Oosterbeek) en Ben van de Weerd, Geo-inn (over het ontstaan van de stuwwal en de beken).

Renkum
Renkums Beekdal
Droogdal Wijde Veldpad
Heelsum
N.H. Kerk Koninginnelaan
De Noordberg
Wolfheze
Heideveld ten noorden van spoorlijn
't Kousenhuisje
Wolfhezerbeek
Wolfhezerheide
Bos Laag Wolfheze
Mooi Land
Doorwerth
Restaurant Kievitsdel
Cardanusbossen
De Boersberg
Kasteel Doorwerth
Italiaanseweg
Jagerslaan
Heveadorp
Oude Oosterbeekseweg/Middenlaan
De Duno
Valkeniersbossen
Oosterbeek
Bilderbergse bossen
Hotel Dreyeroord
Landgoed Lichtenbeek
Landgoed Boschveld
Landgoed Mariëndaal
Leo Kannerhuis
Landgoed Hoog Oorsprong
Landgoed Laag Oorsprong
Westerbouwing
Hemelse Berg
Veerweg
Hartenstein
Hazenakker
Pieterbergseweg
Weverstraat
Zweiersdal
Oude Kerk
Rosande Polder
Benedendorpseweg
Bato's Wijk
Arnhem
Warnsborn
Meinerswijk
Bennekom
Dikkenberg
Omgeving de Bosbeek
Wageningen
De Wageningse Berg

MOOISTE

Hoe wordt het landschap in de regio gewaardeerd? Wat vinden mensen bijzondere plekken en welke aspecten spreken hen het meeste aan? **Scarabee vroeg bezoekers van het Poëziefestival in juni 2008 om hun meest mooie, inspirerende of bijzondere plek aan te geven op een topografische kaart**. De vraag sloeg aan: velen kenden zo'n plek en jong en oud wilde meewerken. Veel verhalen en ervaringen werden genoemd; mensen blijken een sterke binding met het landschap van deze regio te hebben!
Zeer populair is het oude kerkje in Oosterbeek, zoals blijkt uit de opeenhoping van prikkers op de kaart. Veel mensen komen er vaak en waarderen de bijzondere sfeer van de plek. Maar ook andere aangegeven plekken hebben bijzondere betekenis. Het zijn vertrouwde plekken, waar men regelmatig komt en even gaat zitten. Dat kunnen plekken ver van huis zijn, maar ook de eigen tuin is populair.

Punaises prikken op de mooiste plekken in Oosterbeek en omstreken
Wanneer 25 mei 2008 Dag van het Park **Waar** Park Hartenstein Oosterbeek

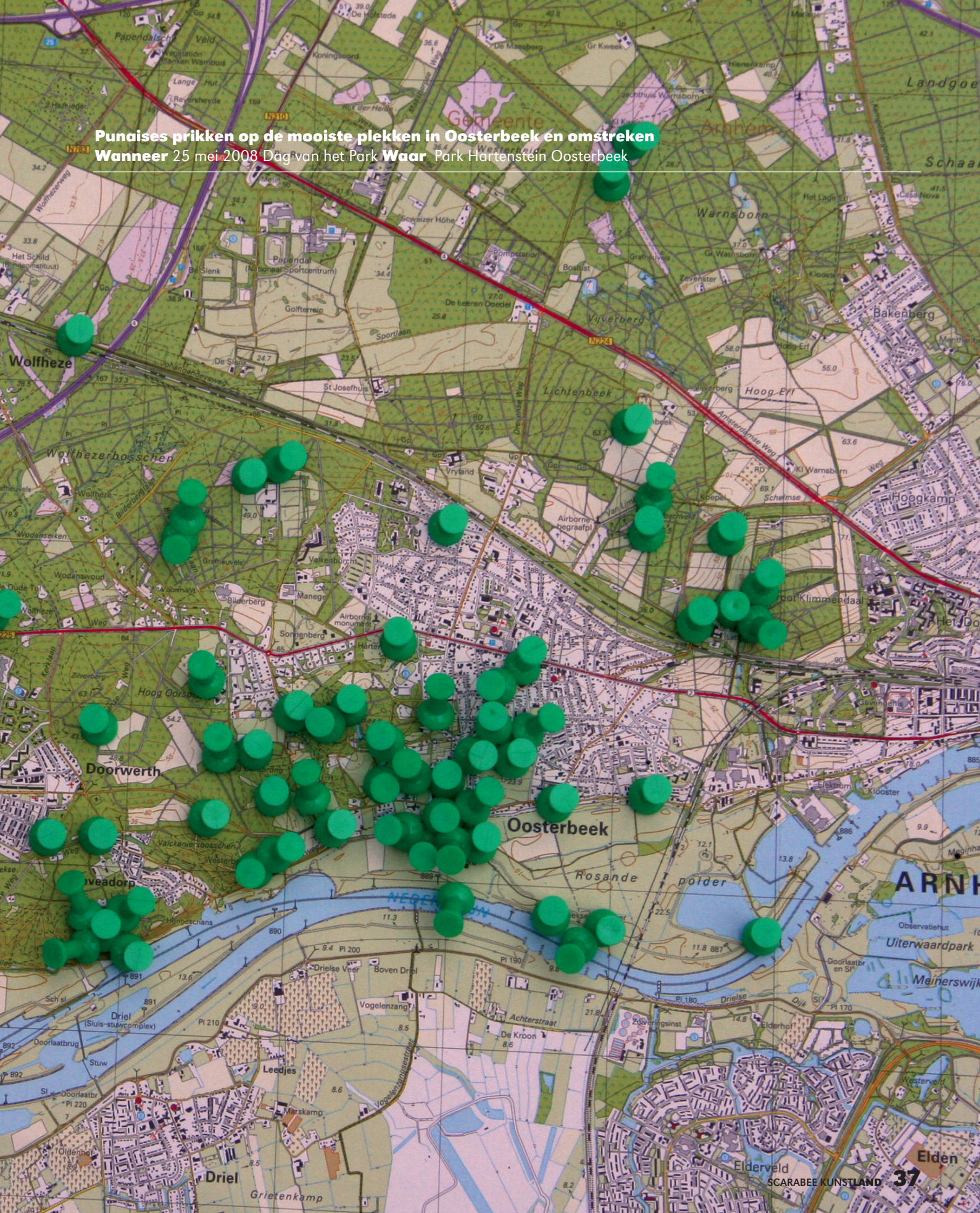

Nico Peek is sinds 2006 wethouder in de gemeente Renkum en is verantwoordelijk voor het gemeentelijke kunst- en cultuurbeleid.

KWALITEITEN OM TE KOESTEREN

Fotografie **Jos Loeffen** Tekst **Communicatievelingen**

Als het aan Nico Peek ligt, blijft de gemeente Renkum de komende jaren een bijzonder aantrekkelijke plek voor mensen om te verblijven of naartoe te trekken. “De kernkwaliteiten van deze gemeente zijn de natuur, de ligging, kunst en cultuur en natuurlijk de Airborne geschiedenis. Het is onze taak deze kwaliteiten te koesteren: we willen ze waarborgen en versterken.”

Kunstenaars spelen een grote rol bij het delen van de schoonheid van het landschap

Zelf is de wethouder van onder meer kunst en cultuur geboren en getogen in Utrecht, waar hij veel tijd doorbracht in de bosrijke omgeving rond de stad. Later woonde hij in Afrika. “De ruimte die daar zo vanzelfsprekend is vond ik hier terug: Renkum is uniek gesitueerd aan de rand van de Heuvelrug en overgaand in het rivierengebied. Ik geniet enorm van deze gemeente, het hele jaar door en iedere dag weer. Bij de uiterwaarden heb je bijvoorbeeld mooie vergezichten en een grote variatie in beken en bomen. Hier wat gras, daar koeien, bomen, beken en ergens anders maïs... Waar je ook komt zijn er fijne en karakteristieke plekjes. De landgoederen, doorsteekjes, wandelroutes en het type huizen maken het hier voor velen goed toeven.” Zijn favoriete plek is het oude kerkje aan de Benedendorpseweg, omdat het authentiek is en gelegen is in een prachtig groene omgeving waar ook een beekje langs stroomt.

In de Structuurvisie geeft de gemeente Renkum haar visie op ruimtelijke ontwikkeling. Kunst en cultuur krijgen daarin een prominente plek. Nico Peek vindt de eerder gemaakte hoofdkeuzes voor kwaliteit van woon- en leefomgeving het belangrijkst: “Je kunt niet alles doen. Er is ook geen lijst met grootse plannen, omdat die erg snel op gespannen voet staan met de waarde van het landschap dat we willen omarmen. De visie gebruiken we om alles wat we willen doen eerst te ijken. Zo stellen we ons nu tot opgave om de bevolkingsopbouw evenwichtiger te maken. Mensen die hier leven zijn gehecht aan wonen in het groen, maar ook voor nieuwe bewoners moet Renkum een aantrekkelijk gebied zijn. De ruimte die we hebben wordt dan ook benut voor nieuwe woningen, bijvoorbeeld voor jonge gezinnen.”

Kunstenaars spelen een grote rol bij het delen van de schoonheid van het landschap. Daarom ondersteunt de gemeente de collecties van onder meer de Oosterbeekse school en Pictura Veluvensis. Werken van deze collecties zijn onder andere in beheer bij Stichting Museum Veluwezoom en Stichting Museum Oosterbeekse School. Kunstenaars van nu halen inspiratie uit de werken van vroeger en er kan een koppeling worden gemaakt tussen oudere schilderijen en de huidige locaties. “Het is belangrijk dat die koppeling blijft bestaan”, vindt de wethouder. “Niet voor niets neemt deze gemeente deel aan regionale en internationale samenwerkingsverbanden. Met buitenlandse gemeentes als Dachau en Tervuren wisselen we kunstwerken en kennis uit. En we proberen ook op andere terreinen samen op te trekken. Zo kan ik me voorstellen dat er masterclasses plaatsvinden, waarbij we

gebruik maken van kunst uit de 19e en 20e eeuw. Wat mij betreft kan kunst ook uitstekend gecombineerd worden met sportieve evenementen, zoals de Airborne wandeltocht. Scarabee stelt in het project **KUNSTLAND** het landschap centraal en verdient daarmee een geweldig compliment. Zij weet steeds weer iets nieuws en anders toe te voegen. De concrete activiteiten, altijd met een bijzonder inspirerend thema, vind ik zeer de moeite waard. Zo werden mijn gedachten in het bijzonder geprikkeld tijdens de ronde tafelbijeenkomst die werd georganiseerd in het kader van deze publicatie (zie pagina 11), over de mogelijkheid om creatieve mensen veel meer te betrekken en hun kennis en inzicht te benutten bij het uitwerken van ruimtelijke plannen.

Samen kun je er schwung aan geven!

Een kunstenaarsdorp kun je niet zomaar maken, daarvoor moeten kunstenaars zich verbonden voelen en samen hun visie uitdragen. Ik zou graag zien dat er een overkoepelende organisatie is die dit in leven houdt en versnippering tegengaat, een platform waar kunstenaars zich thuis voelen. Scarabee zou een goed platform kunnen zijn. Onze wens is het -en die wordt breed gedragen- om in een nieuw kunstencentrum deze interactie ook daadwerkelijk mogelijk te maken. Kunst en cultuur worden zo op een dergelijke locatie verenigd. Samen kun je er schwung aan geven! Ik verwacht dat hierdoor ideeën opborrelen voor nieuwe projecten, bijvoorbeeld voor senioren en de jeugd. Bezoekers van de gemeente, bijvoorbeeld mensen die een weekendje uit zijn, kunnen door zo'n centrum gemakkelijker in contact komen met kunst en cultuur. De hal in het gemeentehuis voldoet wel, maar biedt vrij beperkt ruimte aan exposities en de toegankelijkheid is niet ideaal." Wethouder Peek geeft bovendien aan dat het voor betrokkenen en bezoekers extra interessant is wanneer activiteiten gecombineerd worden. "We moeten alert zijn en aanhaken op bestaande activiteiten. Het hoeft niet elke keer een expositie te zijn; je kunt samen naar nieuwe vormen zoeken. De gemeente wil dit proces graag stimuleren. Het is waardevol en past binnen het brede gemeentebeleid. Bij het opzetten van een netwerk moet je alle componenten in hun waarde laten, maar structuur aanbrengen door verbindingen te leggen. Dan kunnen we heel transparant naar buiten treden met het creatief vermogen van deze gemeente. Er gebeurt ontzettend veel. Hier vinden raadsconcerten plaats, luifelconcerten, de Dag van het Park, het Poëziefestival en demonstraties door de harmonie. Ik hecht er waarde aan dat we laten zien wat we in huis hebben. Dankzij de bijzonder actieve kunstminnende gemeenschap is het scala aan activiteiten zo enorm breed. Zo veel initiatieven, het gehele jaar door. De gemeente heeft hiervoor grote waardering en prijst zich zeer gelukkig." <

OOG VOOR...

FOTOWEDSTRIJD

Henk van Blerck, landschapsarchitect en schrijver over landschappen, en Pieter van Leeuwen, fotograaf en schrijver over fotografie, hebben bij het jureren van ongeveer 200 foto's drie uitgangspunten aangehouden:

- **de inhoud van een foto; wat vertelt hij ons over "Buiten het Paradijs: landschap opnieuw", zit er een gelaagdheid in het verhaal?**
- **de creativiteit die is ingezet: hoe eigenzinnig wordt dat verhaal in beeld vertaald?**
- **de fotografische kwaliteit: hoe genuanceerd, vaardig en bijzonder wordt het aan ons overgebracht?**

In de winnende foto moesten alle drie de uitgangspunten naar voren komen. Met deze aandachtspunten in het achterhoofd viel in het eerste stadium van de jurering negentig procent van de foto's af, ondanks hun vaak hoge kwaliteit. Veel foto's hadden wel ergens een kracht, al was het niet op alle fronten.

Er waren heel wat letterlijke vertalingen van het paradijs als mooie plek, in binnen of buitenland. Of men kwam met romantiek: een echt bruidspaar, de onschuld van spelende kinderen, rietoevers, een ree vrij in het veld. Naar die schoonheid was de jury niet op zoek.
Er werden ook super-stedelijke landschappen in gezonden, van de Parenco over de Rijn of van de Utrechtseweg in de

1.

2.

3.

4.

5.

winter bijvoorbeeld. Of puur agrarische landschappen, vaak met verrassende kleurcombinaties in de schakering van akkers en weiden. Velen probeerden de grote schaal van het landschap te omzeilen en zochten het in de kleine dingen. Deze foto's zijn zeer interessant, maar veelal bieden ze een puur grafisch verhaal.

Wat de jury zich afvroeg was of de foto's ook creativiteit verraden, inhoudelijk ook iets verrassends tonen?

Foto's waarop alleen de oerkrachten van wind en water werden uitgebeeld waren voor de jury niet voldoende voor een prijs in deze prijsvraag. Ook mooie natuurfoto's niet. De natuur is voor velen wellicht symbool voor het paradijs, maar is een foto van natuur wel een verbeelding van 'buiten het paradijs'? Is de menselijke aanwezigheid niet essentieel voor een paradijs? Of mag alleen de fotograaf daar komen? Sommige inzenders zijn opiniërend: frietkot op een kaal plein, "life is a razorblade" als graffiti op een muur. Andere inzenders vertellen letterlijk een verhaal. Soms filosofisch - met een beeld van Boeddha buiten - soms grappig: als Eva die in de boom klimt, of er net uitkomt. Ze heeft haar emmer met appels laten vallen.

1. **Robert Smit** 2. **Jos Loeffen** 3. **Henk Ruiter** 4. **Geert Lemmers** 5. **Eric Boersma**
6. **Kees Muizelaar** 7. **Hanneke Windhausen** 8. **Susanne Mainassy**

6.

7.

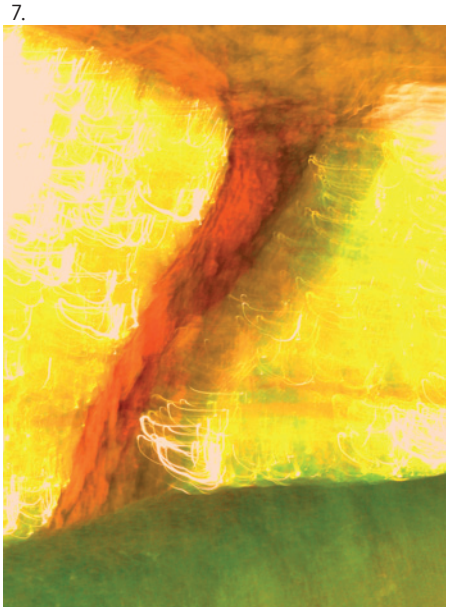

8.

↑ Mist bij de pier in Scheveningen **Nathalie Wind**

Er zit een dubbelzinnigheid in de titel van de prijsvraag 'Buiten het Paradijs'. Hoewel het fotografisch niveau van de inzendingen over het algemeen hoog is, bleef voor de jury toch een kleine kopgroep van foto's over die daarboven nog inhoudelijke diepgang en iets verrassends te bieden heeft. Over die tien procent is twee en een half uur gewikt en gewogen waarin alle mogelijke argumenten voor en tegen boven kwamen. Uiteindelijk bleven er drie foto's over:

Nathalie Wind laat ons een strand in de mist zien met donkere figuren in kleine groepjes tot aan de horizon waarvoor zich heel dun de pier van Scheveningen aftekent. Het is een dromerige foto waarop je de ene keer gewoon mensen op het strand ziet wandelen, maar je even later afvraagt wat die mensen daar eigenlijk doen. Dan slaat de sfeer om en kan de foto mystiek en zelfs onheilspellend overkomen.
Het is een foto met meerdere gezichten. Enerzijds zie je een landschap dat wordt gebruikt voor rust en vermaak, zoals wij in deze tijd veelal met ons landschap omgaan. Anderzijds voel je dat hetzelfde landschap groots en zelfs bedreigend, ontzagwekkend paradijselijk kan zijn. Een subtiel beeld, toch. Een hondje, zeventiende eeuws bijna, rechtsonder in het landschap.

Jeannette Cramwinckel toont ons dunne kale struiken onder een viaduct. Een viaduct over een rivier die volledig in toom wordt gehouden. Deze overstroming is toegestaan. Het landschap in dit vergezicht is vrijwel volledig door mensen vormgegeven. Volgens velen zal dit ten koste van de natuur zijn gebeurd. Dit is een restplek waar mensen niet graag vertoeven.
Of toch wel? Hoe bar de omgeving ook mag zijn, de fotograaf weet toch allerlei fotogenieke elementen te ontdekken waardoor je als beschouwer naar de foto blijft kijken. Daarginds komt de zon het beeld in. Zie het licht spelen op het water en spiegelend op het beton.

Gilles Frenken laat ons een landschap in de regen zien. Dat is veelal niet de manier waarop wij de natuur het liefst beleven. Toch besloot de fotograaf het landschap onder deze omstandigheden te romantiseren. Vorm en inhoud vloeien daarbij, letterlijk, samen. Door door een ruit te fotograferen wordt het beeld van een laan van bomen impressionistisch. De fotograaf geeft aan dat sombere gevoel een positieve draai. Eerst is er die neerslachtige sfeer, maar kijk je langer dan zie je verderop achter een volgende bomenrij zelfs alweer opklaringen.

↑ Hoogwater bij de IJssel bij Deventer **Jeannette Cramwinckel**

↓ Bomen bij kasteel Doorwerth **Gilles Frenken**

EXPOSITIES

Gerda Ten Thije

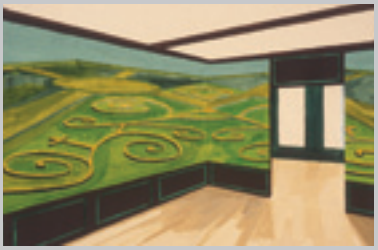

Julie van der Scheer

10 januari - 15 februari 2008

OVER GEBORGENHEID EN DREIGING

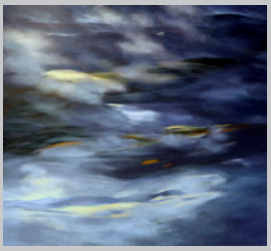

Paulien Wittenrood

Caroline van de Ven

Erica Scheper

21 februari - 27 maart 2008

OVER DE HEIMAT EN DE REIS

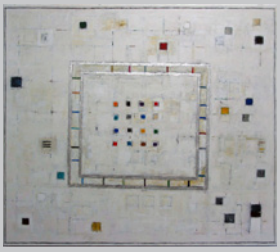

Piet Zegveld

Brigitta van Weeren

19 juni - 22 augustus 2008

OVER ABSTRACTIE EN OVERZICHT

Marcel Reijerman

Hans Wijninga

28 augustus - 17 oktober 2008

OVER VERHALEN EN HERINNERING

EXPOSITIES

Simon van Til

Gerda Welt

23 oktober - 12 december 2008

OVER GEREPRODUCEERDE WERELDEN EN SCHIJNWERKELIJKHEID

Lydia Lambrechts

Suiling Yan

18 december - 2 februari 2009

OVER DE RUST EN DE DOOD

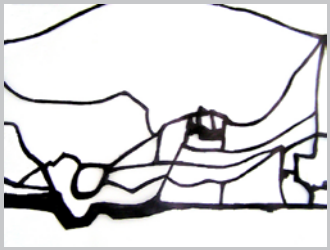

Heidi Linck

Anjeliek Blaauw

Jan van IJzendoorn

5 februari - 27 maart 2009

OVER LANDSCHAP ALS METAFOOR VOOR RUIMTE

Wim van Egmond & Wout Berger

Marij Aarntzen

2 april - 22 mei 2009

VEREEUWIGD LANDSCHAP

EXPOSITIES

Kenne Grégoire

Wim Vaarzon Morel

Harold Schouten

Maarten de Vries

Ronald Zuurmond

Koen Vermeule

2 april - 22 mei 2009

VEREEUWIGD LANDSCHAP

Paul van Hulzen

Gerda Roeleveld

Sterre Sprengers

18 juni - 4 september 2009

BUITEN HET PARADIJS: LANDSCHAP OPNIEUW

COLOFON

Uitgave van
Stichting Scarabee
Postbus 73, 6860 AB Oosterbeek

Samenstelling door
Projectgroep **KUNST LAND:**
Annerie van Daatselaar
Renee Lakerveld
Martin Mekking
Annemarie Noorderwerf
Johanneke Sanders

Met dank aan
Andrée van de Kerckhove
Alle deelnemers aan de **KUNST LAND**-activiteiten

Sponsors
Gemeente Renkum
Provincie Gelderland
Prins Bernhard Cultuurfonds
Stichting Oude Glasverzekering Oosterbeek
Stichting CITER
SNSReaal
STAP-opleidingstrajecten, Arnhem
GelreSign Arnhem

Mensen achter de schermen
Annita van Betuw, grafisch vormgeefster, Renkum
Betty Disco, beeldend kunstenaar, Velp
Jos Loeffen, fotograaf, Oosterbeek
Bodes Gemeentehuis Renkum
Harry Franx, Het Filmhuis Oosterbeek
Jan van Hooijdonk, Kleyn Hartensteyn/Concertzaal
Roelinde Boot, Bernulphuskapel, Oosterbeek
Marlies Leupen projecten, Arnhem
Stichting Landschapstheater en Meer, Amsterdam
Airborne wandelorganisatie
Geldersch Landschap/Staatsbosbeheer
Corry Tuininga
Carel Taminiau
Henny Reudink
Sarah Hamming
Flip Witte
Harm Post

Concept en coördinatie
Annerie van Daatselaar, Oosterbeek

Tekstredactie
Wanda Gruyters (Communicatievelingen, Utrecht)

Vormgeving
Nicole Helmink (Het Ontwerpmotief, Oosterbeek)

Drukwerk
Drukkerij Leeflang B.V. Arnhem

oktober 2009

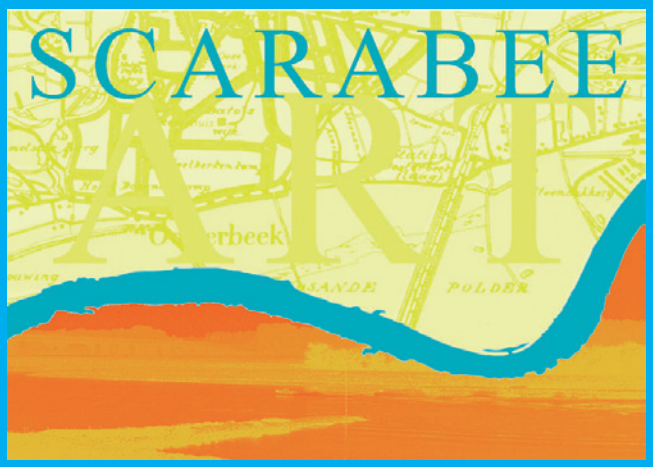

Stichting Scarabee biedt een podium voor hedendaagse kunst in relatie tot het landschap van de gemeente Renkum. Scarabee initieert, organiseert en ondersteunt kunstmanifestaties en streeft naar samenwerking met andere culturele organisaties en het bedrijfsleven.

Stichting Scarabee
Postbus 73
6860 AB Oosterbeek
info@scarabee-art.nl
www.scarabee-art.nl